

ΟΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΗΣ “ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ 2/3” ΣΤΙΣ ΜΕΤΑΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη

I. Η ανάσχεση της ανοδικής πορείας του “κοινωνικού Κράτους” ή του “**Κράτους ευποιίας**” (social ή welfare State), η οποία άρχισε να γίνεται ορατή από τη δεκαετία του ’70, με τη στροφή των χωρών του Δυτικού Κόσμου σε συντηρητικές κυβερνήσεις και σε πολιτικές επιλογές που υλοποιούν το φιλελευθερισμό, μετά την κατάρρευση των καθεστώτων του “υπαρκτού σοσιαλισμού” το 1989 φαίνεται πλέον να κυριαρχούν καθολικά. Η ανάσχεση αυτή εκφράζεται ως “κρίση των θεσμών του κοινωνικού Κράτους”. Αποτελέσματά της φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού, δηλαδή, φτώχειας, ανισότητας και περιθωριοποίησης, ακόμα και στις αναπτυγμένες δυτικές κοινωνίες, για το τρίτον τουλάχιστον των πολιτών τους, απ’ όπου και ο χαρακτηρισμός αυτής της πραγματικότητας ως “**κοινωνίας 2/3**”. Ασφαλώς, το πλέον αρνητικό χαρακτηριστικό των αναπτυγμένων βιομηχανικών χωρών είναι αυτό της μεγάλης ανεργίας, ιδιαίτερα των νέων που σήμερα έχει πάρει και έντονες πολιτικές διαστάσεις στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Στο περιορισμένο πλαίσιο αυτής της μελέτης επιχειρείται η διερεύνηση των ειδικότερων προβλημάτων του κοινωνικού αποκλεισμού στις αναπτυγμένες δυτικές κοινωνίες, τις οποίες ονομάζω **μεταγραφειοκρατικές**. Με τον όρο αυτό αποδίδω στα ελληνικά τους ήδη γνωστούς όρους *post-fordism* και *post-taylorism*, οι οποίοι αναφέρονται στη νέα πραγματικότητα που έχει διαμορφωθεί στα σύγχρονα αναπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη, πραγματικότητα η οποία εντάσσεται στο πλαίσιο της σημερινής **μετα-μοντέρνας εποχής**. Η **μετα-μοντέρνα εποχή** εκφράζει το πέρασμα από τη **μοντέρνα** (γνωστή και με τον όρο *σύγχρονη*) **εποχή** σε μια νέα. Βασικό χαρακτηριστικό της **μοντέρνας εποχής** αυτής ήταν η γραφειοκρατική οργάνωση, η οποία στον τομέα της παραγωγής εκφράστηκε με τους γνωστούς όρους **τεϋλορισμός** και **φορντισμός**, από τα συστήματα που αναπτύχθηκαν για τη βιομηχανική παραγωγή στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας στις Η.Π.Α.¹.

Η **μοντέρνα εποχή**, ως ιστορική περίοδος του δυτικού πολιτισμού, βασικά οριοθετείται από το τέλος του 18ου αιώνα- αιώνα της δεύτερης βιομηχανικής επα-

νάστασης, αποτέλεσμα των επιτευγμάτων της δεύτερης επιστημονικής Επανάστασης του 17^{ου} αιώνα, η οποία για πρώτη φορά συνέδεσε συστηματικά τις επιστημονικές ανακαλύψεις με την παραγωγή. Η φιλοσοφία του διαφωτισμού, με την άνοδο της αστικής τάξης δίνει το αίσθημα της παντοδυναμίας της κυριαρχίας του ατόμου, γκρεμίζοντας τις παλιές ηγετικές τάξεις και τις θεοκρατικές και μεταφυσικές δοξασίες τους, εγκαθιδρύοντας τον καπιταλισμό ως νέα μορφή παραγωγής και αλλαγμένης κοινωνικής τάξης².

Ιστορικές μορφές γραφειοκρατικής οργάνωσης απαντώνται στην αρχαία Αίγυπτο, την Κίνα, τη Ρώμη τις οποίες διερεύνησε ο Max Weber, ο σημαντικότερος μέχρι σήμερα μελετητής του γραφειοκρατικού φαινομένου, κατατάσσοντάς τις στις *"παράδοσιακές γραφειοκρατίες"*, τις οποίες χαρακτηρίζει η έλλειψη *ορθολογισμού*, συστατικού στοιχείου του γραφειοκρατικού φαινομένου, το οποίο απαντάται στις σύγχρονες γραφειοκρατίες³. Στις πρώτες η γραφειοκρατική οργάνωση περιορίζεται στον κρατικό μηχανισμό -ιδίως στο στρατό και στην εκκλησία-, ενώ στις δεύτερες καλύπτει το δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό, ώστε να αποτελεί ένα φαινόμενο διάχυτο, το οποίο επεκτείνεται σε όλο το φάσμα των κοινωνικών δραστηριοτήτων. Ο Saint Simon ήταν από τους πρώτους στοχαστές που διέβλεψε τη μεγάλη σημασία των κοινωνικών μεταβολών και συνέδεσε την επιστημονική γνώση με την παραγωγή⁴. Αν και η δημόσια γραφειοκρατία ως μορφή δύναμης είχε ήδη επισημανθεί και από τους μεγάλους στοχαστές του περασμένου αιώνα Marx και Hegel με τις γνωστές διαφοροποιήσεις τους⁵, αλλά και τους πρώτους θεωρούμενους κλασικούς των ελιτίστικων θεωριών Mosca και Pareto⁶, ο Max Weber όμως ήταν εκείνος ο οποίος δεν περιορίστηκε μόνο στη μελέτη του φαινομένου ως μορφής ορθολογικής οργάνωσης, αλλά ενδιαφέρθηκε και για όλους τους άλλους κοινωνικούς χώρους, που είδε να επηρεάζονται από παρόμοιες εξελίξεις· εξελίξεις οι οποίες επηρέαζαν τη δομή της εξουσίας και το πολιτιστικό επίπεδο της σύγχρονης κοινωνίας, με τη συγκέντρωση των μέσων δύναμης στα χέρια μιας μικρής μειοψηφίας, αποτέλεσμα της οποίας ήταν η αποξένωση της μεγάλης πλειοψηφίας των ανθρώπων από τα μέσα της διοίκησης.

Η γραφειοκρατική οργάνωση υπήρξε εξ αρχής, και εξακολουθεί, να είναι μια από τις κυριότερες και σταθερότερες συνιστώσες, που οριοθετούν τις κοινωνικές ιεραρχήσεις και καθορίζουν τις πολιτικές και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις των σύγχρονων κοινωνιών⁷. Η γραφειοκρατία, ως η πλέον ορθολογική μορφή κοινωνικής οργάνωσης δεν περιορίζεται μόνο στον καπιταλισμό. Και στις χώρες του τέως υπαρκτού σοσιαλισμού η γραφειοκρατία ευνοούσε τη διασύνδεση της οικονομίας με την πολιτικο-στρατιωτική ισχύ του κράτους. Η κατευθυνόμενη οικονομία στις χώρες αυτές υπήρξε γραφειοκρατική οικονομία⁸. Η ραγδαία ανά-

πτυξη του γραφειοκρατικού φαινομένου σε όλες τις κοινωνίες και μάλιστα ανεξάρτητα βαθμού ανάπτυξης, χαρακτήριζε τις σύγχρονες κοινωνίες ως γραφειοκρατικές⁹ και τον κόσμο ολόκληρο ως γραφειοκρατικοποιημένο¹⁰, επαληθεύοντας τον Μ. Βέμπερ που έβλεπε τη γραφειοκρατικοποίηση ως το "σιδερένιο κλουβί της ιστορίας"¹¹.

Παρά το κοινό γνώρισμα της γραφειοκρατικής οργάνωσης των σύγχρονων κοινωνιών, η χρήση του όρου "κοινωνία 2/3" περιορίζεται, όπως εξ αρχής αναφέραμε στις δυτικές βιομηχανικές κοινωνίες, στις οποίες το γραφειοκρατικό σύστημα στο σύνολό του -ιδιωτικού και δημόσιου τομέα- είναι μια σύνθεση αλληλεξαρτωμένων συστημάτων, τα οποία υιοθετούν από κοινού ένα κοινό σύστημα αξιών, το οποίο ελέγχει τους σύγχρονους οργανισμούς και διασφαλίζει την τάξη και τη σταθερότητα στην κοινωνική αλλά και την εθνική ζωή, ώστε να θεωρούνται ως "οι πλέον σημαντικοί παράγοντες κοινωνικοποίησης". Έτσι, έχει διαμορφωθεί μια *"κονφορμιστική κουλτούρα"* με τη μεταβολή των παραδοσιακών αξιών του ατομικισμού και του φιλελευθερισμού, κάτω από την ακαταμάχητη πίεση των οργανωτικών αξιώσεων¹². Μέσα από τον ορθολογισμό της οργάνωσης, ο οποίος υλοποιείται με τις αρχές που διαπίστωσε ο Μ. Weber και αποτέλεσαν το γνωστό ιδεότυπο -το γραφειοκρατικό μοντέλο- όπως επισημαίνει ο Schaag, τουλάχιστον ένα τμήμα της φιλελεύθερης ιδεολογίας έφθασε σχεδόν στην τελειότητά του στο σύγχρονο κράτος: Είναι το αίτημα της αντικατάστασης της ορατής από την αόρατη δύναμη. Η προσωπική κι ορατή εξουσία και ηγεσία παρήκμασε και αντικαταστάθηκε από απρόσωπους, ανώνυμους και αυτόματους μηχανισμούς ελέγχου και συντονισμού. Παντού συναντούμε όχι μια κατάσταση δύναμης χωρίς κύρος, αλλά μια κατάσταση αυτόνομης διαδικασίας. Αποτέλεσμα: μείωση της ανθρώπινης ελευθερίας και υπευθυνότητας. Οι διαπιστώσεις αυτές επιβεβαιώθηκαν σε μεγάλο βαθμό και από τους λεγόμενους συμπεριφοριστές (behavioralists), μεταξύ των οποίων ο Adorno και οι συνεργάτες του με τις βασικές μελέτες και έρευνές τους για την αυταρχική προσωπικότητα, για την ερμηνεία του φαινομένου του ναζισμού, αλλά και άλλοι νεότεροι μελετητές, οι οποίοι επίσης επισήμαναν τις ειδικότερες επιπτώσεις της γραφειοκρατικής οργάνωσης στο άτομο. Μίλησαν ακόμα για ανθρωπινό τύπο της οργάνωσης αλλά και γενικότερα για γραφειοκρατική κουλτούρα¹³.

Αναμφίβολα, το γραφειοκρατικό φαινόμενο διογκώθηκε υπέρμετρα με τη δημιουργία των μεγάλων υπερεθνικών επιχειρήσεων στον τομέα της ιδιωτικής οικονομίας και στο δημόσιο τομέα ιδίως μετά το δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν όλα τα ευρωπαϊκά κράτη, μέσα από την προσπάθεια ανοικοδόμησής τους και άμεσης κάλυψης κοινωνικών αναγκών, πήραν τη μορφή του κοινωνικού κράτους -του welfare state- που θεωρείται το μεγάλο δημιούργημα του δυτικού πολιτισμού. Πάντως, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η γραφειοκρατία, ως μορφή ορ-

γάνωσης του κρατικού μηχανισμού -δημόσια διοίκηση- έχει συνδεθεί με την ίδια τη δημιουργία των εθνικών κρατών, ως προϋπόθεση της ύπαρξής τους και η σύγχρονη έρευνα κατατάσσει τη δημόσια διοίκηση, ανάλογα με το βαθμό ανάπτυξής της, σε αναπτυγμένη, μεταβατική ή υπανάπτυκτη¹⁴.

II. Ιστορικά, το πέρασμα στη μετα-μοντέρνα εποχή οριοθετείται με την “Τρίτη βιομηχανική επανάσταση”, που είναι η περαιτέρω ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας, η οποία ιδίως με την πληροφορική και τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές έχει μεταβάλει ριζικά την κοινωνική πραγματικότητα¹⁵. Σ’ αυτήν οφείλονται, σε μεγάλο βαθμό οι ραγδαίες εξελίξεις στην οικονομία με την παγκοσμιοποίησή της και τις νέες μορφές οργάνωσής της, καθώς και η τεράστια ανάπτυξη των διακρατικών σχέσεων -σε περιφερειακό και διεθνές επίπεδο. Μέσα απ’ αυτές τις συνθήκες, στις οποίες συντελούνται ριζικές αλλαγές και ανατροπές στις κοινωνικές αξίες και τρόπους ζωής, στις ηθικές αξίες, αλλά και στις ιδεολογίες, προβάλλει ένας καινούργιος κόσμος για το δυτικό άνθρωπο. Διαγράφεται μια νέα περίοδος του πολιτισμού του η οποία έχει πλέον καθιερωθεί με τον όρο **μετα-μοντέρνα κατάσταση ή μετα-μοντέρνα εποχή (post-modern condition ή post-modern era)**. Έχει χαρακτηριστεί ως ένας ευρωπαϊκός νεωτερισμός πολιτικο-πολιτισμικής προέλευσης. Αν και σε όλη την περίοδο της νεωτερικότητας, όπως αλλιώς είναι γνωστή η μοντέρνα εποχή, η απομυθοποίηση και ο σχετικισμός των αξιών της, εκτός από το Μαρξισμό γίνεται και από άλλους μελετητές, ιδίως από τη δεκαετία του ’50 με τη διαπίστωση των κρίσεων του καπιταλισμού¹⁶. Υπάρχουν όμως και μελέτες που ήδη από το ’70 και μετά διαγράφουν τα χαρακτηριστικά της νέας πραγματικότητας. Μεταξύ αυτών γνωστότερος ο Toffler¹⁷. Πάντως η συνειδητοποίηση των νέων κοινωνικών καταστάσεων ολοκληρώθηκε μόλις από τις αρχές της δεκαετίας του ’90, δίνοντας σ’ αυτήν τον χαρακτηρισμό της μεταμοντέρνας εποχής. Η νέα αυτή περίοδος εκφράζει την αμφισβήτηση και τη ρήξη με τις κρατούσες στη μοντέρνα εποχή οικουμενικές αξίες¹⁸.

Τα ειδικότερα χαρακτηριστικά της νέας μεταμοντέρνας περιόδου είναι:

α) Παρακμή των “μεγάλων μύθων” δηλαδή των κυρίαρχων ιδεολογιών του παρελθόντος, όρο που εισήγαγε ο Fr. Lyotard¹⁹. Το επιχείρημα του Lyotard με δυό λόγια είναι ότι μετά τη φρίκη του Άουσβιτς και του σταλινισμού, οι μεγάλοι μύθοι του παρελθόντος, οι οποίοι μιλούσαν για πρόοδο, ορθολογισμό και επιστήμη δεν έχουν αξιοπιστία. Οι μύθοι αυτοί που εκφράστηκαν από το Μάρξ, την Επιστήμη και τη Λογική, έχουν χάσει την αξιοπιστία τους, ως εικόνες της απελευθέρωσης και του διαφωτισμού στη σύγχρονη σκέψη²⁰.

β) Αποδοχή του πολιτισμικού πλουραλισμού σε όλες τις μορφές του. Η πτώση των μεγάλων μύθων αποτελεί μια άμεση πρόσκληση για τη συνύπαρξη μεταξύ

διαφόρων τοπικών, πολιτισμικών, εθνικών, θρησκευτικών, ιδεολογικών μικρών μύθων. Η συνύπαρξή τους πάντως παίρνει διάφορες μορφές. Μπορεί να είναι τελείως σχετικιστική, αδιαφορία μεταξύ πολιτισμών. Μπορεί να πάρει τη μορφή μιας λατρείας του "άλλου", τη μορφή τελείας ή σχετικής άρνησης των παγκόσμιων αξιών.

γ) Στον τομέα της πολιτικής, μεταστροφή από την πολιτική σημασία των πολιτικών κομμάτων στα κοινωνικά κινήματα.

δ) Γενική σχετικοποίηση ηθικών αξιών, τόνωση του εγώ με διάφορες μορφές, που αποβλέπει στην ικανοποίηση του εγώ. Με δυο λόγια θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ολόκληρο το πνευματικό οπλοστάσιο του δυτικού πολιτισμού για τον ατομικισμό, τον ωφελιμισμό, την επιδίωξη της δύναμης χωρίς όρια, που αποτέλεσαν τα ιδεολογικά θεμέλια του καπιταλισμού, προβάλλεται, χωρίς τις ηθικές του επικαλύψεις, στη λεγόμενη μεταμοντέρνα εποχή²¹.

Στα παραπάνω χαρακτηριστικά της νέας, μεταμοντέρνας εποχής θα πρέπει να προστεθούν, και μάλιστα ως βασικά γνωρίσματά της, οι εξελίξεις οι οποίες σημειώνονται στις γραφειοκρατικές δομές γενικότερα, ώστε σήμερα να διαγράφεται μια τάση αποδόμησής τους. Οι εξελίξεις αυτές προέρχονται από τη νέα τεχνολογία των ηλεκτρονικών υπολογιστών, η οποία άλλαξε ριζικά όχι μόνο τα μέσα παραγωγής, αλλά και τον τρόπο διοίκησης των παραγωγικών μονάδων και γενικά όλων των γραφειοκρατικών δομών. Η μέχρι τώρα μελέτη των χαρακτηριστικών των μετα-γραφειοκρατικών κοινωνιών στο πλαίσιο της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας δείχνει ότι δεν είναι δυνατόν να θεωρούμε τις εξελίξεις αυτές μόνο ως αφηρημένη έννοια "οικονομία". Εντούτοις, αν και η δυναμική διαπλοκή των αλλαγών στην οικονομία με νέες μορφές οργάνωσης, τρόπους ζωής, παραγωγής κουλτούρας και αλλαγές στην υποκειμενικότητα είναι δύσκολο να συλληφθεί, έχουν ήδη επισημανθεί ορισμένα χαρακτηριστικά, τα οποία βοηθούν στην κατανόηση της σύγχρονης πραγματικότητας²². Το πλέον βασικό γνώρισμα της γραφειοκρατικής οργάνωσης στη μεταμοντέρνα εποχή είναι η αμφισβήτηση του ορθολογισμού, δηλαδή του θεμελίου της βεβαιωτικής θεωρίας για τη γραφειοκρατική οργάνωση, καθώς και η αμφισβήτηση της αρχής της εξειδίκευσης, την οποία επίσης απόλυτα υποστήριζε. Επιπλέον η κοινωνική αξιολόγηση των ατόμων στη μοντέρνα περίοδο στηριζόταν στην ιεραρχική θέση του στη δομή της γραφειοκρατικής οργάνωσης, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη άλλες ιδιότητές του, κάτι που τείνει να μεταβληθεί στη σημερινή μεταμοντέρνα κατάσταση.

Μια προσπάθεια συνολικής καταγραφής και αντιπαράθεσης των χαρακτηριστικών της γραφειοκρατικής (φορντικής) εποχής και της μεταγραφειοκρατικής (μεταφορντικής) παραθέτει ο Leonard στο βιβλίο του²³:

Φορντικό και μεταφορντικό μοντέλο παραγωγής και ρύθμισης

Φορντικό

1. Χαμηλή τεχνολογική ανανέωση

Καθορισμένες κατευθύνσεις παραγωγής

Μακροχρόνιοι σχεδιασμοί

Μαζικό μάρκετινγκ

2. Κάθετη, αυστηρή ιεραρχία

Κάθετη αλυσίδα επιταγών

Μηχανιστική οργάνωση

3. Κάθετη και οριζόντια ολοκλήρωση

Κεντρικός σχεδιασμός

4. Γραφειοκρατία

5. Μαζικές οργανώσεις (mass unions)

Κεντρικό σύστημα συλλογικών
μισθούς)

6. Ενοποιημένοι σχηματισμοί με ταξικά

Μεταφορντικό

Αυξανόμενη ανανέωση

Μεγάλη ποικιλία προϊόντων

Πιο περιορισμένης διάρκειας

Διαφοροποίηση μάρκετινγκ
και εξειδικεύσεις (κατά πα-
ραγγελία)

Οριζόντια ιεραρχία

Περισσότερο δια του πλαγίου,
επικοινωνία

Οργάνωση που στηρίζεται σε
δεσμούς

Αυτόνομα επιχειρηματικά
κέντρα

Σύστημα δικτύων

Εσωτερικές αγορές μέσα στην
ίδια φίρμα

Αναζήτηση εξωτερικών πηγών

Επαγγελματισμός· επιχειρη-
ματικό πνεύμα

Τοπικό σύστημα διαπραγμα-
τεύσεων

Κέντρο και περιφέρεια.

Διαφοροποιημένη εργατική
δύναμη. Απουσία κορπορατι-
σμού

Πλουραλιστικές ταξικές δια-
μορφώσεις (pluralist κριτήρια
class formations)

7. Θεσμοποιημένες μορφές ταξικών συμβιβασμών	Κερματισμένες πολιτικές αγορές
8. Τυποποιημένες μορφές κοινωνικής προστασίας Προσδιορισμένοι κύκλοι σπουδών	Επιλογές τύπου πελάτη στην κοινωνική προστασία Σύστημα μεταφοράς μονάδων στην εκπαίδευση (credit transfer). Ρυθμιζόμενος και αυτοκαθοδηγούμενος τρόπος εκπαίδευσης. "Ανεξάρτητη" μελέτη (tudy)
9. Ταξικά κόμματα Εθνικά κόμματα (με την έννοια ότι καλύπτουν όλη την επικράτεια)	Κοινωνικά κινήματα Πολλά κόμματα. Τοπική διαφοροποίηση

Όπως φαίνεται από την αντιπαράθεση των χαρακτηριστικών της μοντέρνας εποχής με αυτά της μεταμοντέρνας, οι δομές οργάνωσης που αντιστοιχούσαν στα δεδομένα της δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης με την αποδόμησή τους δεν έχασαν το βασικό στοιχείο του ορθολογισμού τους. Αυτό προσαρμόστηκε στις απαιτήσεις της τρίτης βιομηχανικής επανάστασης, της επανάστασης της πληροφορικής που είναι συστατικό στοιχείο της νέας εποχής²⁴.

Θα πρέπει εξάλλου να σημειωθεί ότι οι μεταβολές αυτές απηχούν και τις εξελίξεις οι οποίες σημειώνονται τόσο στο εσωτερικό των κρατών, όσο και στις μεταξύ τους σχέσεις. Οι εξελίξεις αυτές οριοθετούνται με το τέλος του β' Παγκοσμίου πολέμου, με την προσπάθεια διαμόρφωσης των προϋποθέσεων για την αποφυγή μελλοντικών σιρράξεων αφενός, αλλά και ενδυνάμωσης των σχέσεων και της συνεργασίας μεταξύ των κρατών αφετέρου. Αυτό εκφράστηκε, με ρητές μάλιστα διατάξεις, και στα μεταπολεμικά Συντάγματα των Ευρωπαϊκών χωρών, γεγονός το οποίο επισημοποίησε και *de jure* τη μείωση των κυριαρχικών εξουσιών των κρατών. Διεθνείς και οικονομικές διακηρύξεις και συμβάσεις διαμορφώνουν βαθμιαία ένα υπερεθνικό δίκαιο και έχουν ήδη από την επιστήμη του δικαίου καταγραφεί ως γνωρίσματα της μεταμοντέρνας εποχής στο δίκαιο. Το φαινόμενο αυτό είναι ασφαλώς εντονότερο στις προσπάθειες ενοποίησης σε περιφερειακό επίπεδο, όπου η προσπάθεια ενοποίησης της δυτικής Ευρώπης είναι η πλέον σημαντική²⁵.

Εξάλλου, η διεθνοποίηση της οικονομίας την οποίαν αναφέραμε ήδη, συντέλεσε εξίσου σημαντικά στον περιορισμό de facto αλλά και de jure της κρατικής εξουσίας. Ο περιορισμός του κράτους βρήκε και φιλοσοφικά ερείσματα. Βέβαια, το αίτημα για περιορισμό της κρατικής παρέμβασης στις απολύτως αναγκαίες δράσεις, υποστήριζε ήδη από τα μέσα του αιώνα μας ο μεγάλος υπέρμαχος του φιλελευθερισμού Friedrich Hayek συνδέοντας τον περιορισμό αυτόν με την ίδια την ελευθερία²⁶. Εκφράστηκε όμως και από άλλους νεώτερους εκπροσώπους του φιλελευθερισμού. Μάλιστα με τον Robert Nozick και λίγο αργότερα τον Guy Sorman παίρνει και συνθηματικό χαρακτήρα, αφού καθιερώνεται πλέον ως ιδανικό της εποχής το αίτημα για *"μικρότερο κράτος"*²⁷. Η δυναμική αυτή αναβίωση του φιλελευθερισμού αποτέλεσε το ιδεολογικό προπύργιο των υπέρμαχων της ελεύθερης αγοράς πολιτικών δυνάμεων, ιδίως μετά την οικονομική κρίση των αρχών της δεκαετίας του '70, όπως φάνηκε από την επικράτησή τους στην πολιτική σκηνή στην επόμενη κυρίως δεκαετία²⁸.

III. Όλοι οι παραπάνω παράγοντες, στη διαπλοκή και αλληλεξάρτησή τους, έχουν άμεσες επιπτώσεις σε φαινόμενα *κοινωνικού αποκλεισμού* και στις δυτικές κοινωνίες. Οι σοβαρότερες εκδηλώσεις των φαινομένων αυτών εμφανίζονται στον τομέα α) της *εργασίας*, β) των *θεσμών του κοινωνικού κράτους* και γ) της *πολιτικής συμμετοχής*. Ειδικότερα:

α) Στον τομέα της εργασίας τα φαινόμενα είναι εξαιρετικά χαρακτηριστικά, αφού η διασύνδεση μεταξύ οικονομίας, τεχνολογίας και πολιτικής στη ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων είναι άμεσα ορατή. Φυσικά, η διαπλοκή αυτών των παραγόντων οδήγησε στη διεθνοποίηση της οικονομίας και την παγκοσμιοποίηση των αγορών, που επιτρέπει να αξιοποιηθεί στο έπακρο το φθηνότερο κόστος των συντελεστών παραγωγής και κυρίως της εργασίας στις χώρες του τρίτου κόσμου. Το σημερινό δυτικό Κράτος μετά την καθολική επικράτηση του φιλελευθερισμού, αξιοποιεί τη φιλοσοφία του Hobbes και του Δαρβίνου, για να συμβιβάσουν οι πολιτικές επιλογές με τον κοινωνικό ανταγωνισμό, παρά τις αρνητικές πλευρές του και την αγριότητά του ως ανάγκη επιβίωσης. Η αυξημένη ευελιξία στην παραγωγή, η οργανωτική αναδόμηση, η αύξηση της ανεργίας και της μερικής απασχόλησης δημιούργησαν ένα κλίμα αβεβαιότητας και διάσπασης, το οποίο εξασθένησε τη συλλογική δύναμη των εργαζομένων για αντίδραση, και την άφησε σε πολύ αδύναμη θέση διαπραγμάτευσης. Η ανάπτυξη της νέας συζήτησης για την επιχειρηματικότητα, τον εθνικισμό, την παραγωγή κουλτούρας και την εξάρτηση από την αγορά, μπορεί να θεωρηθεί ότι συμβάλλουν στην κοινωνική ρύθμιση, ενώ οι ικανότητες των ατόμων να αναλαμβάνουν εργασία μετατρέπονται σε μια εργατική διαδικασία η οποία εξυπηρετεί το κεφάλαιο.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο πάλης, οι παλιές ιδέες οι οποίες επικρατούσαν στη μοντέρνα περίοδο -οικουμενικότητα, πλήρης απασχόληση, αυξανόμενη ισότητα- θεωρούνται ως εμπόδια στην επιβίωση. Απορρίπτονται ως ιδέες που έχουν χάσει τη χρησιμότητά τους: δεν είναι πλέον κατάλληλες για τις συνθήκες της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας, όπου η επένδυση, η παραγωγή, η εργασία και η κατανάλωση χαρακτηρίζονται από ευελιξία, προσωρινότητα και **αβεβαιότητα**²⁹. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι για το δυτικό πολιτισμό η αξία της εργασίας, συνδεδεμένη με την ίδια την ελευθερία και τη δημιουργικότητα του ανθρώπου, αναγνωρισμένη ως **δικαίωμα ατομικό και κοινωνικό**, όπως εκφράζεται και σε πολλά Συντάγματα και ενισχύεται και με διεθνείς συμβάσεις³⁰, έχει απωλέσει αυτό το περιεχόμενο. Και η σύγχρονη φιλοσοφική σκέψη τονίζει με έμφαση αυτήν την ίδια αξία της εργασίας³¹, ενώ επαληθεύεται από τα φαινόμενα βίας, εγκληματικότητας, ρατσισμού και ξενοφοβίας που συγκλονίζουν τις σημερινές δυτικές κοινωνίες, "ότι η **"η ύπαρξη ανεργίας είναι το μεγαλύτερο έγκλημα της ολότητας και προς τον εαυτό της, και προς τα άτομα που την αποτελούν"**³².

β) Στον τομέα των θεσμών του κοινωνικού κράτους διαπιστώνεται μια έντονη κρίση³³, η οποία είναι μεγαλύτερη στον τομέα κοινωνικής ασφάλισης των εργαζομένων³⁴. Η συναίνεση όλων των πολιτικών δυνάμεων, η οποία εκφράστηκε μετά το τέλος του β' Παγκοσμίου πολέμου, πάνω στην οποία οικοδομήθηκε το κοινωνικό κράτος και υλοποιήθηκε με τις διατάξεις για τα λεγόμενα **κοινωνικά δικαιώματα** στα δυτικά Συντάγματα κάμπτεται, με την οικονομική κρίση της δεκαετίας του '70, η οποία φαίνεται να συνεχίζεται, αλλά και την επικράτηση του φιλελευθερισμού. Άλλωστε, τα δικαιώματα αυτά ουδέποτε αναγνωρίστηκαν ως γνήσια δικαιώματα, ώστε η δεσμευτικότητά τους να είναι δεδομένη για το νομοθέτη³⁵. Σύγχρονως όμως, οφείλεται και στις ίδιες τις συντελούμενες αλλαγές, οι οποίες ωθούν σε αλλαγές στις αντιλήψεις και τις κρατούσες δομές του κοινωνικού κράτους³⁶.

Ασφαλώς, άμεση σχέση με την κρίση του κοινωνικού κράτους έχει η τάση για μικρότερο κράτος. Κι αυτό γιατί η δημιουργία του κοινωνικού κράτους, που σπινδέθηκε με το **μεγάλο κράτος**, το μεγάλο **διοικητικό μηχανισμό** για την υλοποίηση των σκοπών του, έγινε μέσα από τις δομές και τη φιλοσοφία του γραφειοκρατικού κράτους που γρήγορα κατηγορήθηκε για αυταρχισμό και υπερευγέντρωση, χαρακτηριστικά που είχε διατυπώσει και ο ίδιος ο Weber. Ο Hayek ήταν από τους κύριους εκφραστές αυτής της κριτικής του κράτους αυτού, το οποίο διακήρυξε ότι σπραγγάλιζε την ιδιωτική πρωτοβουλία και την οικονομική ελευθερία και οδηγούσε στο "δρόμο προς τη δουλεία"³⁷. Φυσικά και οι νεομαρξιστές φιλόσοφοι, στη γραμμή της μαρξιστικής φιλοσοφίας έβλεπαν στο κράτος τον εκφραστή της βούλησης και της κυριαρχίας των δυνάμεων της αγοράς. Στις συνθήκες

άλλωστε της βιομηχανικής παραγωγής οι μαρξιστές στήριξαν την κριτική τους για την εξαθλίωση και την αποξένωση και την αλλοτρίωση των εργαζομένων. Ακόμα θεωρούσαν και το κοινωνικό κράτος ως αυταπάτη καλλιεργούμενη από την αστική τάξη για να καλύψει το ρόλο της στην εκμετάλλευση της εργατικής τάξης³⁸.

Η απογοήτευση για την επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων από το "μεγάλο κράτος", η μεταμοντέρνα έμφαση στη διαφορά, καθώς και η σύγχρονη τάση ενδυνάμωσης του ρόλου των κοινωνικών ομάδων -της κοινωνίας των πολιτών, όπως συχνά αναφέρεται- προωθούν μικρής κλίμακας δομές κοινωνικής πολιτικής. Οι δομές αυτές, όπως υποστηρίζεται, βρίσκονται κοντά στον πολίτη και είναι σε θέση να υπηρετήσουν καλύτερα τις διαφορετικές ανάγκες και τις κοινωνικές ταυτότητες συγκεκριμένου πληθυσμού, τις διαφορετικές εμφανίσεις του ως προς το φύλο, την τάξη, την κουλτούρα, την εθνικότητα και άλλα χαρακτηριστικά. Οι τάσεις όμως αυτές, όπως επισημαίνει ο Leonard³⁹, οι οποίες απορρίπτουν τον τύπο του Κεϋνσιανικού κοινωνικού κράτους, εμφανίζουν τάσεις νεοσυντηρητισμού. Και ο νεοσυντηρητισμός αυτός έχει σκοπό να περιορίσει δραστικά τις κρατικές δαπάνες για κοινωνικούς σκοπούς, να εφαρμόσει μικρότερου κόστους μορφές κοινωνικής προστασίας, να κατακερματίσει και να διαιρέσει μορφές αντίστασης, όλα εν ονόματι των τοπικών διαφορών και του ελέγχου. Το "Μεγαλύτερο Αγαθό" (Higher Good), συμπληρούμενο με τη συζήτηση της δεξιάς πολιτικής, είναι ότι απλούστερες μορφές κοινωνικού κράτους, χρησιμοποιώντας ελάχιστες κρατικές δαπάνες εξυπηρετούν θαυμάσια την ανάπτυξη της ανταγωνιστικής ικανότητας του κράτους στην παγκόσμια αγορά με τη μείωση της φορολογίας του κεφαλαίου, αυξάνοντας την αποδοτικότητά του, ελαχιστοποιούν το κόστος εργασίας και ξαναγυρνούν στις παραδοσιακές αξίες της οικογενειακής συνοχής και της σκληρής δουλειάς.

γ) Στον *τομέα της πολιτικής συμμετοχής* τα φαινόμενα της "κοινωνίας των 2/3" παίρνουν τη μορφή πολιτικής περιθωριοποίησης και αναποτελεσματικότητας ελέγχου των πολιτικών αποφάσεων από τη λαϊκή βάση. Το δημοκρατικό έλλειμμα εμφανίζεται αφενός στις νέες δομές, όπου μέσα από τη διεθνοποίηση των κρατικών σχέσεων και της οικονομίας τα κέντρα λήψης των μεγάλων πολιτικών αποφάσεων παραμένουν κλειστά και απρόσιτα στους πολίτες των χωρών και αφετέρου στη διαπλοκή των συμφερόντων των πολιτικών και οικονομικών ηγεσιών. Σ' ένα δυτικό κόσμο που σήμερα έχει το πληρέστερο θεσμικό πλαίσιο και διεθνή προστασία για την άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων, ο πολίτης αποστασιοποιείται από την πολιτική· αποξενώνεται, μένει απαθής. Εδώ γίνεται εμφανής η διασύνδεση των κοινωνικο-οικονομικών παραγόντων για το βαθμό της πολιτικής συμμετοχής. Σ' αυτά ασφαλώς πρέπει να προσθέσουμε και την

κρίση των ιδεολογιών, την "πτώση των μεγάλων μύθων" και την κυριαρχία του φιλελευθερισμού, την κρίση της αξιοπιστίας των πολιτικών κομμάτων και των ηγεσιών τους, την κρίση του συνδικαλισμού και βέβαια τα θεσμικά ελλείμματα δημοκρατίας⁴⁰. Η σημερινή πραγματικότητα αποδεικνύει το μύθο της αυτονομίας του ατόμου.

Καθοριστικής σημασίας στις εξελίξεις αυτές είναι και ο ρόλος των μέσων ενημέρωσης, τα οποία ευθύνονται για μια μαζική παραγωγή κουλτούρας, την οποία έντεχνα καλλιεργούν οι δυνάμεις του σύγχρονου καπιταλισμού, στα χέρια του οποίου βρίσκονται τα μέσα αυτά. Η κουλτούρα, όπως προβάλεται από τα μέσα ενημέρωσης παίζει τον κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση των επιθυμιών με τη δημιουργία νέων πολιτιστικών αναγκών και με την παραγωγή νέων τύπων ατομικής ταυτότητας, οι οποίοι στηρίζονται σε νέες ανάγκες, που μπορούν άμεσα να ικανοποιηθούν με τη βιομηχανία της μόδας, με την παρακολούθηση δημόσιων πολιτιστικών θεαμάτων, με την προβολή ορισμένων επιλεγμένων προτύπων και σεξουαλικών εναλλακτικών προτάσεων. Αυτές οι μορφές της πολιτιστικής εξέλιξης και των τύπων της αποτελούν σήμερα μια πραγματικότητα, η οποία αποτελεί κίνδυνο για την ίδια τη δημοκρατία⁴¹. Οι πίστεις της "κοινής λογικής", που βρίσκονται στην καθημερινή ζωή είναι το προϊόν της κουλτούρας, με τις δύο έννοιες με τις οποίες χρησιμοποιήσαμε τον όρο. "Η κοινή λογική" στηρίζεται σε έννοιες χωρίς πνευματική διεργασία ορισμούς και πορίσματα τα οποία έρχονται χωρίς προσπάθεια και θεωρούνται ότι ανήκουν στον πολιτισμό. Στον ύστερο καπιταλισμό τα μέσα ενημέρωσης και γενικά η μαζική κουλτούρα παίζουν έναν αποφασιστικό ρόλο και καμιά φορά κυρίαρχο για την αποδοχή των θεωρουμένων ως αυταπόδεικτων αντιλήψεων για τον κόσμο, ως μέρος της κατασκευασμένης ταυτότητας⁴². Η εμπορευματοποίηση της κουλτούρας, η τεχνητή δημιουργία αναγκών και επιθυμιών και η κατασκευασμένη από τα μέσα αυτά ενημέρωσης ψευδής συναίνεση δημιουργούν έναν άλλον τύπου κονφορμισμό, που συχνά συγκρίνεται με ολοκληρωτισμούς του παρελθόντος.

III. Όλες αυτές οι μορφές κοινωνικού αποκλεισμού αποτελούν παραδοξότητες για τη μεταμοντέρνα περίοδο, της οποίας το φιλοσοφικό και ιδεολογικό θεμέλιο είναι η πεμπτονοσία της ατομικότητας και το δικαίωμα της διαφοράς και του πλουραλισμού. Και γεννάται το ερώτημα: Ποιες οι προοπτικές για το ξεπέρασμα των φαινομένων της "Κοινωνίας των 2/3"; Το θέμα δεν είναι εύκολο να απαντηθεί, γιατί στη νέα μεταμοντέρνα εποχή μας η επίδραση των μαζικών αλλαγών στην οικονομία και την κοινωνία δημιούργησαν συνθήκες που δεν ειννοούν αισιόδοξες προοπτικές. Ο καταναλωτισμός, η αναβίωση του ατομικισμού και του ηδονισμού, η οικονομική αβεβαιότητα, η κατάρρευση στην πράξη των θεω-

ρούμενων αριστερών ή σοσιαλιστικών πολιτών και η ανάδειξη του ύστερου καπιταλισμού ως οικονομικού και πολιτιστικού "μονόλιθου", όπως έχει γραφτεί, αφήνει τα άτομα αδύναμα να αντιμετωπίσουν τα κοινωνικά προβλήματα.

α) Και πρώτα απ' όλα το μεγαλύτερο και δυσκολότερο πρόβλημα της ανεργίας: Εμφανίζονται, όπως αναφέρθηκε ήδη, και θεωρητικές προτάσεις για την ανάγκη αλλαγής των φιλοσοφικών και ιδεολογικών μας αντιλήψεων γύρω από την αξία της εργασίας. Διατυπώνεται η θέση, και μάλιστα με τρόπο αξιωματικό, ότι θα πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι δεν είναι δυνατή η πλήρης απασχόληση. Σήμερα άλλωστε, με λιγότερη εργασία γίναμε πλουσιότεροι⁴³.

Οι προτεινόμενες λύσεις: μείωση των ωρών εργασίας, ευέλικτες μορφές εργασίας, μοίρασμα της εργασίας, απασχόληση σε κοινωνική προσφορά, δημιουργία τρίτου τομέα "κοινωνικής οικονομίας", κατά τη γνώμη μου ηθελημένη δημιουργία νέων κοινωνικών τάξεων, αφού η εργασία ως κριτήριο κοινωνικής τάξης και ιεράρχησης παραμένει, πιστεύω, σταθερό γνώρισμα του δυτικού πολιτισμού. Σε όλες αυτές τις προτάσεις διαπιστώνει κανείς ένα έντονο στοιχείο ελιτισμού⁴⁴.

Το πρόβλημα της απασχόλησης αναμφισβήτητα είναι πολύπλοκο και ίσως *κατ' εξοχήν πολιτικό*. Και φυσικά συνδέεται άμεσα και με τους θεσμούς του κοινωνικού κράτους. Κι' αυτό γιατί η υλοποίηση όλων αυτών των δυνατοτήτων δεν είναι δυνατόν να αφεθεί στις δυνάμεις της αγοράς, ούτε να θεωρηθεί υπόθεση των εργαζόμενων. Οι μεν πρώτες αντιστέκονται σθεναρά σε μια εκλογίκευση και έναν εξανθρωπισμό των συνθηκών και των ωρών εργασίας, ενώ οι εργαζόμενοι μέσα από τις συνθήκες ανασφάλειας και αβεβαιότητας τις οποίες βιώνουν, την κρίση του συνδικαλισμού και των πολιτικών δυνάμεων που παραδοσιακά αποτελούσαν ιδεολογικά στηρίγματα και δομές ταξικής πάλης, είναι αδύνατοι για την αναγκαία μαζικότητα της αντίδρασης⁴⁵.

Πιστεύω ότι τα προβλήματα που συνδέονται με την εργασία και οι προτάσεις που έχουν διατυπωθεί θα ήταν δυνατόν να αξιοποιηθούν μέσα όμως από μια συνολική και όχι αποσπασματική θεώρηση, αν θα θέλαμε να μην έχουμε κοινωνία πολλών ταχυτήτων. Ακόμα η αξιοποίηση των θετικών στοιχείων που εμφανίζουν οι τύποι οργάνωσης της μεταγραφειοκρατικής κοινωνίας: αυξανόμενη ευελιξία, σπάσιμο των προηγούμενων αγκυλώσεων, μεγαλύτερη ευθύνη και ενδυνάμωση της αξίας με τη μεγαλύτερη σύνδεση με το παραγόμενο προϊόν, και την αντικατάσταση της εκ των άνω εποπτείας με οριζόντια μορφή ευθύνης των ομάδων, αποτελούν αισιόδοξες προοπτικές για το μέλλον της εργασίας. Μόνο που τα νέα πρότυπα διοίκησης λειτουργούν παράλληλα με τις κλασικές γραφειοκρατικές δομές και διαπιστώνεται ότι παραμένουν αναλλοίωτες αντιλήψεις που στηρίζονται στον ελιτισμό, τον ανταγωνισμό και την επιδίωξη της δύναμης και της κοι-

νωνικής ανέλιξης⁴⁶. Γι' αυτό, άλλωστε, σημειώνονται και οι ιδιαίτερα αρνητικές επιπτώσεις των νέων συνθηκών στις αδύνατες κοινωνικά ομάδες, τους ανειδίκευτους και τις γυναίκες, ενώ τα φαινόμενα του ρατσισμού και της ξενοφοβίας γίνονται εντονότερα⁴⁷.

β) Το δεύτερο μεγάλο πρόβλημα αφορά στο μέλλον του κοινωνικού κράτους. Παρά την παρατηρούμενη κρίση των θεσμών του κοινωνικού κράτους διαπιστώνεται εμπειρικά η πίστη όλων ανεξαιρέτως των πολιτικών δυνάμεων στην αξία του κοινωνικού κράτους, ως μέσου για την εξομάλυνση κατά το δυνατόν των αντιθέσεων και των μεγάλων ανισοτήτων και αυτό ανεξάρτητα από την ζάμψη των δυνάμεων εκείνων -αριστερών και σοσιαλιστικών πολιτικών κομμάτων, εργατικού συνδικαλισμού- οι οποίες παραδοσιακά στήριξαν και αγωνίστηκαν για την επικράτησή του. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι οικονομικές δυνάμεις με τους θεσμούς του κοινωνικού κράτους διασφαλίζουν την κοινωνική ειρήνη, αναγκαία προϋπόθεση για την ανάπτυξή τους.

Βέβαια όταν μιλάμε για κοινωνικό κράτος στο δυτικό κόσμο πρέπει να έχουμε υπόψη μας τα διάφορα μοντέλα που έχουν δημιουργηθεί: Το Σουηδικό, το Γαλλικό, το Αγγλικό, το Αμερικανικό, της Βόρειας ή της Νότιας Ευρώπης⁴⁸. Άλλωστε και το ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα εμφανίζει διαφοροποιήσεις μεταξύ των χωρών που έχει εφαρμοστεί. Μεταξύ αυτών εκείνο που περισσότερο εκφράζει τις δυνατότητες μιας κοινωνίας χωρίς αποκλεισμούς είναι το Σουηδικό.

Πάντως, θα πρέπει να πούμε ότι η μεταμοντέρνα διανόηση, όπως ομολογείται, δεν έχει διαμορφώσει έναν ενιαίο ιδανικό τύπο κοινωνικού κράτους. Ως προς τα ειδικότερα προβλήματα που συνδέονται με την αποτελεσματική αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων στις σημερινές συνθήκες των δυτικών κοινωνιών, πιστεύω ότι ανταποκρίνεται η πρόταση για ένα απελευθερωτικό μοντέλο κοινωνικού κράτους, την οποία υποστηρίζει ο P. Leonard στο βιβλίο του. Είναι εκείνο το κράτος που εξασφαλίζει την εκπαίδευση, την κοινωνική ασφάλιση και την κοινωνική προστασία και λειτουργεί με δομές που εξαλείφουν τα χαρακτηριστικά του αυταρχισμού του γραφειοκρατικού μοντέλου. Με ομπρέλα το κράτος και την υλική του αρωγή οι δομές του θα πρέπει να στηρίζονται στα γνωρίσματα της μεταγραφειοκρατικής οργάνωσης. Με σεβασμό του πλουραλισμού των ταυτοτήτων πρέπει να στηρίζει τις κοινές ανάγκες, που αναφέρονται σε κατηγορίες ατόμων και στο σημείο αυτό έντονα σχετίζονται με την έννοια της κοινωνικής τάξης, η οποία δεν είναι δυνατόν να παραγνωρισθεί από τις επιλογές κοινωνικής πολιτικής, παρά την προσπάθεια των πολιτικών και άλλων δυνάμεων, που διακηρύσσουν ότι φθάσαμε σήμερα στην αταξική κοινωνία⁴⁹.

γ) Στο πολιτικό θέμα: Το φαινόμενο του πολιτικού αποκλεισμού, επίσης, αποτελεί ένα από τα οξύτερα προβλήματα των μεταγραφειοκρατικών κοινωνιών.

Αυτό οφείλεται στους **δαιδάλους της σύγχρονης** δημοκρατίας αλλά και στη διαπλοκή οικονομικών και πολιτικών δυνάμεων, οι οποίες κινούνται στους αδιαφανείς διαδρόμους της εξουσίας. Ακόμα, η διεθνοποίηση της οικονομίας και των σχέσεων αφενός στερεί το κράτος από ένα ευρύ φάσμα διαμόρφωσης πολιτικής, αφετέρου όμως τα κέντρα λήψης αποφάσεων απομακρύνονται από τον έλεγχο των πολιτικών δυνάμεων. Αυτό, άλλωστε, όπως αναφέρθηκε ήδη, αποτελεί ένα μεγάλο πρόβλημα για τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, όπου **διαπιστώνονται θεσμικά ελλείμματα δημοκρατίας**.

Ως λύση του πολιτικού προβλήματος προτείνεται ο κοινοτισμός, η στροφή στις κοινωνικές ομάδες, που μέσα από τον πλουραλισμό τους συντελούν στην καλύτερη επίτευξη των δικών τους συμφερόντων και στην επίτευξη κοινωνικής ισορροπίας⁵⁰. Μια αξιολόγηση αυτών των θέσεων με τα κριτήρια της πολιτικής επιστήμης και της κοινωνιολογίας θα έδειχνε την αναποτελεσματικότητα αυτών των επιχειρημάτων. Η απομαξοποίηση της κοινωνίας ως φαινόμενο της σύγχρονης εποχής αποτελεί ένα σοβαρό πρόβλημα των κοινωνιών, μια βόμβα στα θεμέλια της κοινωνικής συνοχής. Τέλος, πίστη στη δύναμη των κομμάτων, ίσως με μετεξέλιξή τους, ώστε ν' ανταποκριθούν στις σημερινές απαιτήσεις⁵¹. Εκείνο πάντως που τονίζεται είναι η ανάγκη αναγέννησης των σοσιαλιστικών - αριστερών ιδεολογιών, προσαρμοσμένων στα νέα δεδομένα⁵². Ακόμα τονίζεται η σημασία του ρόλου των διανοουμένων, εδώ όμως φοβούμαι ότι ο απόψεις δεν εκφράζουν πάντα την πραγματικότητα, άλλωστε δεν είναι δυνατόν να γίνονται γενικεύσεις, δεδομένου ότι ο ρόλος αυτός προσδιορίζεται από πλήθος παραγόντων⁵³. Στο πολιτικό επίσης θέμα θα πρέπει να σημειώσουμε και τους σύγχρονους προβληματισμούς για το ρόλο των συνταγμάτων, όπου και εκεί οι προτάσεις συχνά είναι ριζοσπαστικές, ενώ στο μεγαλύτερό τους βαθμό τα Ευρωπαϊκά Συντάγματα εξακολουθούν να είναι προσκολλημένα στις κλασικές δομές⁵⁴.

IV. Ύστερα από τη συνοπτική παρουσίαση των προβλημάτων που σχετίζονται με τα φαινόμενα του κοινωνικού αποκλεισμού στις ανεπτυγμένες δυτικές κοινωνίες της εποχής μας, διερωτάται κανείς ποια θα μπορούσε να είναι η απάντηση στο ερώτημα για το μέλλον της "κοινωνίας των 2/3". Δυστυχώς οι προοπτικές είναι περισσότερο δυσοίωνες, όπως προκύπτει τόσο από την ίδια τη σημερινή κοινωνική πραγματικότητα όσο και τις εμπειρικές και θεωρητικές αναλύσεις της και είναι άμεσα συνδεδεμένες με τις συντελούμενες αλλαγές στην οργάνωση της εργασίας. Παρά τις απαισιόδοξες προοπτικές που δημιουργούν οι παραπάνω διαπιστώσεις για την εξάλειψη των φαινομένων της "κοινωνίας των 2/3" στις ανεπτυγμένες δυτικές κοινωνίες, ασφαλώς δεν πρέπει να δεχθούμε τη νέα εποχή μόνο ως μορφή αποδόμησης⁵⁵ ιδεολογιών, κοινωνικών και οικονομικών δομών.

θεσμών και δεσμών αλλά και σχετικοποίησης των ηθικών αξιών⁵⁶. Ίσως η έννοια της κρίσης, με την έννοια του περάσματος από μια κατάσταση σε μια άλλη να είναι επίσης κατάλληλη να προσδιορίσει την πραγματικότητα της εποχής μας και να της δώσει την πραγματική διάσταση της αγωνίας και της ανάγκης αντιμετώπισής της⁵⁷.

Οι δυνατότητες αντιμετώπισής των κοινωνικών προβλημάτων του κοινωνικού και πολιτικού αποκλεισμού πηγάζουν απ' αυτήν ακριβώς την κρίτική που έχει ασκήσει η φιλοσοφική, η κοινωνιολογική, η πολιτική σκέψη της εποχής μας, καθώς και όλη εκείνη η επιστημονική αναζήτηση νέων μορφών κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης και νέων τρόπων δόμησης της οργάνωσης αυτής, ώστε να διαφυλάσσεται ο σεβασμός στην προσωπικότητα, ο σεβασμός του δικαιώματος της διαφοράς, ο πολιτικός και πολιτιστικός πλουραλισμός, αλλά και αυτή η συνειδητοποίηση ότι ακόμα και στην ανάπτυξη της ελεύθερης οικονομίας υπάρχουν όρια, των οποίων η υπέρβαση θα αποτελούσε ύβρη, κατά την ελληνική σκέψη⁵⁸. Από την εποχή που παρουσιάστηκε το μεγάλο φιλοσοφικό έργο του Αμερικανού John Rawls "*A Theory of Justice*", ένα πλήθος αξιολογών φιλοσοφικών προτάσεων και αναζητήσεων έφερε στην επικαιρότητα το θέμα της δικαιοσύνης και του "κοινού αγαθού"⁵⁹. Αναμφισβήτητα, ένας από τους σημαντικούς παράγοντες οι οποίοι μπορούν να διαμορφώσουν μια διαφορετική στάση απέναντι στα προβλήματα της εποχής μας, όπως άλλωστε και κάθε εποχής, είναι η παιδεία· παιδεία με σκοπό την τόνωση της υποκειμενικής ταυτότητας αλλά και του αισθήματος αλληλεξάρτησης. Το άτομο διαμορφώνει την προσωπική του ταυτότητα μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον, του οποίου αποτελεί μέρος· παιδεία που θα επιδιώκει να δημιουργήσει δυνάμεις αντίδρασης στις νέες μορφές ολοκληρωτισμού που δημιουργεί η εμπορευματοποίηση της κουλτούρας, η τεχνητή δημιουργία αναγκών και η ψευδής συναίνεση⁶⁰. Αλλά ας μη ξεχνούμε ότι και η παιδεία στην ευρεία της έννοια έχει άμεσα υποστεί τις συνέπειες των νέων συνθηκών και έχει, άλλωστε, σε μεγάλο βαθμό προσαρμοστεί σ' αυτές και μ' αυτές ισχύει. Το βέβαιο πάντως είναι ότι όχι μεμονωμένες προτάσεις, αλλά μόνο στη διαπλοκή και τη διασύνδεσή τους είναι δυνατόν να φέρουν το επιθυμητό αποτέλεσμα.

Ένα μέσον το οποίο θα μπορούσε να συντονίσει και να κατευθύνει πολιτικές και δράσεις για το ξεπέρασμα των φαινομένων του κοινωνικού αποκλεισμού στην ευρεία έννοια του όρου θεωρείται το **Κράτος**. Και είναι πολύ χαρακτηριστική μια ενδιαφέρουσα εξέλιξη στο χώρο της πολιτικής θεωρίας, η οποία συνδέεται με μια **στροφή προς στο κράτος**. Το Κράτος, στη μακρά ιστορική του πορεία του, πήρε την έννοια ενός ιδανικού της κοινωνικής συμβίωσης, της **Πολιτείας** στην ελληνική κλασική αρχαιότητα και στη νεότερη εποχή με τις θεωρίες του

Hegel. Απομυθοποιήθηκε από το μαρξισμό αλλά και τις νεότερες θεωρίες της δύναμης και του ελιτισμού. Από τα μέσα του αιώνα μας η ανάπτυξη των κοινωνικών δυνάμεων με τις ομαδοποιήσεις και τη δυναμική προβολή των συμφερόντων κοινωνικών ομάδων, με τις οποίες συνδιαλεγόταν το μεταπολεμικό κράτος μέσα σε πλαίσια δημοκρατίας, οδήγησε στην εμφάνιση των θεωριών του πλουραλισμού, οι οποίες εμφανίζουν το κράτος ως μια ξεχωριστή, αλλά χωρίς απόλυτη εξουσία δύναμη, μέσα σε ένα πλαίσιο ανταγωνισμού και συνδιαλλαγής με άλλες ομάδες⁶¹. Η σημερινή τάση **νεο-κρατισμού (new-statism)** -όπως αποκαλείται- δεν εκφράζει τόσο ένα ιδανικό όσο μια πραγματικότητα, και γι' αυτό δε γενικεύει για τα στοιχεία του κράτους, αλλά αναφέρεται σε συγκεκριμένες μορφές ανεπτυγμένου δημοκρατικού κράτους, που λειτουργεί ακριβώς μέσα στα σημερινά δεδομένα της διεθνοποίησης της οικονομίας και των στενών διακρατικών δεσμών αποτελεί μέσο εξισορρόπησης των αντιθέσεων, ελέγχου και συντονισμού των δυνάμεων⁶². Οι νέες αυτές θέσεις ανταποκρίνονται στη φύση του κράτους ως κοινωνικού φαινομένου το οποίο μετεξελίσσεται: "το κράτος είναι μια έννοια γοητευτική και συγχρόνως πρωτεύική" γράφει ο Rockman⁶³. Στο πλαίσιο αυτού του **αναγεννημένου ιδεαλισμού** για το κράτος αποκτά ιδεαλιστικό περιεχόμενο και η έννοια του νόμου, όχι ως έκφρασης του συσχετισμού των κοινωνικών δυνάμεων, κατά την κλασική θεώρηση εκείνων που εξέφραζαν τη μαρξιστική σκέψη⁶⁴, αλλά κανόνα δικαίου και με το ουσιαστικό περιεχόμενο της έννοιάς του⁶⁵. Ίσως αυτό σηματοδοτεί εκείνο που έχει υποστηριχθεί ως ανάγκη της εποχής μας, το **"ξαναγύρισμα του πολιτικού"**⁶⁶. Στον M. Weber το είδαμε ως πίστη στη δύναμη του ηγέτη⁶⁷. Εδώ δεν πρόκειται για τον ηγέτη ως πολιτικό-μεσσία. Πρόκειται για μια νέα λειτουργική αποστολή της πολιτικής ηγεσίας, όπως την περιέγραψε στο γνωστό βιβλίο της η S. Keller⁶⁸.

Μέσα στις δυνατότητες που δίνουν τα ίδια τα γνωρίσματα των μεταγραφειοκρατικών κοινωνιών διατυπώνονται και τελείως ουτοπικοί οραματισμοί για το σημερινό κράτος, που θα εξαλείψει τα φαινόμενα του κοινωνικού αποκλεισμού και θα συγκεράσει την ελευθερία με την ισότητα και τη δικαιοσύνη, ενώ συγχρόνως θα δώσει στα άτομα τη δυνατότητα αυτο-προσδιορισμού μέσα από την πολιτική συμμετοχή. Ένα τέτοιο τύπο κράτους προτείνει ο Leonard, υιοθετώντας αυτόν του Rothschild-Whitt⁶⁹: Σ' αυτόν τον τύπο του κράτους η **εξουσία** βρίσκεται στην ομάδα ως σύνολο· οι **κανόνες** δεν είναι προκαθορισμένοι· οι **κοινωνικοί έλεγχοι** δεν έχουν το στοιχείο της κύρωσης· οι **κοινωνικές σχέσεις** στηρίζονται στο ιδεώδες της κοινότητας· η **στελέχωση και εξέλιξη** δε στηρίζονται σε τυπικά κριτήρια· η **δομή των κινήτρων** στηρίζεται σε εθιμικά διαμορφωμένες αξίες και αισθήματα αλληλεγγύης, ενώ τα υλικά κίνητρα είναι δευτερεύοντα· η **κοινωνική διαστρωμάτωση** εκφράζει την ισότητα και τέλος το στοιχείο της **διαφοροποίησης της**

εργασίας είναι ελαχιστοποιημένο. Η διάκριση μεταξύ διανοουμένων και εργατών είναι περιορισμένη.

Ασφαλώς μόνο ως νέα Ουτοπία μπορεί κανείς να φανταστεί μια τέτοια κοινωνία. Άλλωστε, εκτός από το γεγονός ότι δεν έχουν περάσει όλες οι ανεπτυγμένες δυτικές κοινωνίες στο στάδιο των μεταγραφειοκρατικών κοινωνιών, ακόμα και στις πλέον ανεπτυγμένες απ' αυτές συνυπάρχουν γραφειοκρατικές δομές, όπως και στις ίδιες τις μελέτες για τη μετα-γραφειοκρατική οργάνωση διαπιστώνεται⁷⁰. Δεν είναι όμως εξωπραγματικός μόνον αυτός ο τύπος κράτους. Πολλές από τις προτάσεις για το ξεπέραςμα των φαινομένων της **"κοινωνίας των 2/3"** μπορεί να φανούν επίσης ουτοπικές. Όμως στην ουτοπική σκέψη του παρελθόντος και του παρόντος του πολιτισμού μας υπάρχει έντονο το στοιχείο του ορθολογισμού⁷¹. Και ο ορθολογισμός είναι προϋπόθεση για την ίδια την κοινωνική συνοχή και την ουσιαστική δημοκρατία. Άλλωστε, έχει ήδη διατυπωθεί η ανάγκη να **"ξανα-ανακαλύψουμε τη δημοκρατία"**, για να διαγράψουμε νέες μορφές ελέγχου και συλλογικής ευθύνης, να βρούμε τη σχέση μεταξύ εθνικού δημοκρατικού κράτους και Ενωμένης Ευρώπης αλλά και διεθνούς κοινωνίας, και να δώσουμε ένα νέο περιεχόμενο στο Σύνταγμα⁷².

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- ¹ Μια ολοκληρωμένη παρουσίαση των χαρακτηριστικών του φορντισμού και του μετα-φορντισμού δίνει ο P. Leonard στο βιβλίο του *Postmodern Welfare. Restructuring an Emancipatory Project*, Sage Publ., London κ.α. 1997, σ. 119-120. Γράφει:

"Ο όρος μετα-φορντισμός μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να υποδηλώσει πολλά από τα χαρακτηριστικά του σύγχρονου καπιταλισμού: Την επίδραση της νέας τεχνολογίας των επικοινωνιών, και την αυξανόμενη ραγδαία γνώση της παραγωγής, τη μεγάλη ποικιλία των προϊόντων και την αυξανόμενη εξάρτηση των καταναλωτών από την αγορά, τις οριζόντιες ιεραρχίες και τη μεγαλύτερη άτυπη επικοινωνία. Αυτό που είναι φανερό από τις προσπάθειες να συνοψίσουμε τις αλλαγές οι οποίες έχουν λαβει χώρα μεταξύ του Φορντισμού πάνω στον οποίο η μαζική παραγωγή, οι ισχυρές εργατικές ενώσεις, και το Κεϋνσιανικό μοντέλο κοινωνικού κράτους είχε στηριχθεί και του παρόντος είναι ότι τώρα ζούμε τις αλλαγές σχεδόν σε όλους τους τομείς της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής μας ζωής. Αν και πρέπει να είμαστε προσεκτικοί να μην ομογενοποιούμε και να μην υπεραπλουστεύουμε τις αντιθέσεις μεταξύ του παρόντος και του παρελθόντος και να αναγνωρίζουμε, π.χ., ότι στοιχεία Φορντισμού συνεχίζουν να λειτουργούν (υπάρχουν) σε μερικούς τομείς και μερικές χώρες παράλληλα με τις εξελίξεις του μετα-φορντισμού, πάντως οι προσπάθειες να προσδιοριστούν τα χαρακτηριστικά των νέων οικονομιών και της σχέσης τους με τη μεταμοντέρνα κατάσταση (σκεπτικισμός, αβεβαιότητα, έμφαση στη διαφορά και μια αναγέννηση ενός έντονου ατομικισμού) είναι χρήσιμες προσπάθειες για την κατανόηση, αν και απορρίπτεται από ορισμένους μεταμοντερνιστές ως άχρηστοι μεταμύθοι (metanarrative goulash), είναι ο μοναδικός τρόπος με τον οποίο μπορούμε να ελπίζουμε να κατακτήσουμε μια απόσταση από τη σύγχρονη εμπειρία του χάους και της αβεβαιότητας, ειδικά όσον αφορά τη συζήτηση για την οικονομία".

Μια επίσης σοβαρή ανάλυση των δυο αυτών τύπων βλ. σε Julie Graham, "Fordism/Postfordism. Marxism/Post-Marxism. The Second Cultural Divide", σε π. *Rethinking Marxism*, No 1 (άνοιξη 1991), τ. 4ος, σ. 39-58.

- ² Μια πολύ σημαντική ανάλυση της φιλοσοφίας του ατομικισμού και της επίδρασής της σε όλο το εύρος των δραστηριοτήτων του δυτικού ανθρώπου δίνει στα δύο μεγάλα έργα του ο R. Unger, *Knowledge and Politics*, The Free Press, N. Y. 1976 και *Law in Modern Society. Toward a Criticism of Social Theory*, The Free Press, N. Y. 1976.

Ασφαλώς, κλασικό παραμένει μέχρι σήμερα το βιβλίο του μεγάλου Γερμανού κοινωνιολόγου M. Weber, *Προτεσταντική Ηθική και Πνεύμα του Καπιταλισμού* (σε μτφ. Γ. Κυπριανού) εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1978. (Γερμανική έκδοση)

- ³ Μια μοναδική, και όχι μόνον για την ελληνική βιβλιογραφία, μελέτη του γραφειοκρατικού φαινομένου και των γνωρισμάτων του και εμπεριστατωμένη παρουσίαση των θέσεων για το φαινόμενο αυτό των κυριότερων μελετητών του στην ιστορική πορεία της εξέλιξής του, δίνει ο Π. Τερλεξής στο ογκώδες σύγγραμμά του *Διευθυντικές Ολιγαρχίες. Γραφειοκρατία, Κράτος, Κοινωνική οργάνωση*. Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1996. Για το βασικό γνώρισμα του ορθολογισμού βλ. σ. 66 επ. Βλ. και του ιδίου *Γραφειοκρατικός Νόμος. Η πολιτική Κοινωνιολογία του Δικαίου*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1987 και *Το πολιτικό σύστημα. Κοινωνιολογική θεώρηση της πολιτικής ζωής*, γ' έκδ., Πρόλογος Gabriel Almond, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1987.

Μια επίσης σημαντική παρουσίαση των θεωριών για το γραφειοκρατικό φαινόμενο, στη διαπλοκή του με τους πολιτειακούς θεσμούς βλ. και σε Γ. Ρούση, *Το Κράτος από τον Μακιαβέλι στον Βέμπερ. Μια κριτική παρουσίαση των σημαντικότερων κλασικών θεωριών για το σύγχρονο Κράτος*, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 1994. Για τη γραφειοκρατία από πολιτειολογικής σκοπιάς βλ. επίσης Γ. Πάσχου *Κράτος δικαίου και πολιτική. Πολιτειολογικές θεωρίες (1900-1940)*, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα 1991.

⁴ Για τον Saint Simon βλ. σε Γ. Ρούση, *ο.π.*, σ. 194 επ.

⁵ Βλ. σε Π. Τερλεξή, *ο.π.*, κυρίως κεφ. 2, "Η διάφευση μιας 'επιστημονικής' παρατήρησης: Το γραφειοκρατικό φαινόμενο στο μαρξισμό και τον 'επαρκτό' σοσιαλισμό", σ. 235 επ. και για τις θεωρίες του Hegel κεφ. 5, "Το εγγεληνόν κράτος: Παραμύρφωση και αναγκαιότητα", σ. 397 επ.

Επίσης σε Γ. Ρούση, *ο.π.*, κεφ. 9ο, σ. 139 επ. για Hegel, κεφ. 14ο, σ. 228 επ. για Marx. Ειδικά για τις θέσεις του Λένιν για τη γραφειοκρατία βλ. επίσης σε Γ. Ρούση *Ο Λένιν για τη γραφειοκρατία*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985.

⁶ G. Mosca, *The Ruling Class*, αναθεωρήθηκε και εκδόθηκε από A. Livingston (Μετάφραση από τα Ιταλικά D. Kahn), εκδ. McGraw-Hill Books Co, N.Y. κ.α. 1939 (Τίτλος ιταλικής έκδοσης Elementi di Scienza Politica, 1896), βλ. ειδικότερα κεφ. XVII, "Future of representative government", σ.465 επ.

V. Pareto, *Sociological Writings*, Επιλογή και εισαγωγή από S.E.Finer (μετάφραση από τα Ιταλικά D. Mirfin), εκδ. Rowman & Littlefield, Totowa, New Jersey 1996 (παρουσίαση κυρίου έργου του που δημοσιεύτηκε το 1916 με τίτλο *Trattato di Sociologia Generale*). Βλ. ειδικότερα παρ. 4, III κεφ. 2^ο μέρους "The system of governments", σ.265 επ.

⁷ Βλ. σε Π. Τερλεξή, *ο.π.*, σ. 9 και ανάλυση ιδίως σ. 71 επ.

⁸ Βλ. αντί άλλων Κ. Καστοριάδη, *Η γραφειοκρατική κοινωνία, 1 Οι παραγωγικές σχέσεις στη Ρωσία και Η γραφειοκρατική κοινωνία, 2 Η επανάσταση κατά της γραφειοκρατίας*, (μτφ. από τα γαλλικά), εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1985.

Το βέβαιο είναι ότι μετά την κατάρρευση των καθεστώτων του επαρκτού σοσιαλισμού και τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και της Γιουγκοσλαβίας, οι κρίσεις οι οποίες σημειώθηκαν σε όλους ανεξαίρετως τους τομείς -πολιτικούς, οικονομικούς, κοινωνικούς- κλόνισαν σοβαρά τις γραφειοκρατικές δομές τους, ώστε ακόμη και η ένταξή τους στις γραφειοκρατικές κοινωνίες να μην είναι σήμερα δυνατή.

⁹ Βλ. R. Presthus, *The Organizational Society*, αναθεωρ. έκδ. St. Martin's Press, N. Y. 1978, W.G. Scott, D.K. Hart, *Organizational America*, εκδ. Houghton Mifflin Co, Boston 1980.

¹⁰ H. Jacoby, *The Bureaucratization of the World*, εκδ. Univ. of California Press, Berkeley, Los Angeles 1973.

¹¹ Βλ. σε Π. Τερλεξή, *ό.π.*, 131

¹² Βλ. W. G. Scott, D. K. Hart, *ο.π.*, σ. 5.

¹³ Μια πρώτη παρουσίαση στην ελληνική βιβλιογραφία των θεμάτων που σχετίζονται με τις επιπτώσεις των γραφειοκρατικών οργανώσεων στο άτομο και ευρύτερα στην κοινωνία, βλ. σε μελέτη μου *Ο άνθρωπος της οργανώσεως*, εκδ. Παντείου, Αθήνα 1974, όπου παρατίθεται και εκτενής σχετική βιβλιογραφία. Η μελέτη αυτή αποτελεί μια κριτική παρουσίαση του μεγάλου ατηχησέως βιβλίου του Αμερικανού μελετητή W.T. Whyte, από τους βασικούς εκπροσώπους της Σχολής των Συμπεριφοριστών (behavioralists) *The Organization Man*, Penguin Books, εκδ. Middlesex, England 1967 (1η 1956).

Τη διερεύνηση, εξάλλου, των προβλημάτων των σύγχρονων γραφειοκρατικά οργανωμένων κοινωνιών της δύσης, σε σχέση με τις ατομικές ελευθερίες και τα δικαιώματα, καθώς και τον προβληματισμό που δημιουργεί το πέρασμα των κοινωνιών αυτών στη **μετα-μοντέρνα εποχή**, επιχειρώ στη μελέτη μου **Προβλήματα ατομικών ελευθεριών στις σύγχρονες γραφειοκρατικά οργανωμένες κοινωνίες. Συντήρηση ή ανατροπή;** εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1998, όπου παρατίθεται και πρόσφατη, κυρίως ξένη, βιβλιογραφία επί του θέματος.

- 14 Βλ. J. LaPalombara, "An Overview of Bureaucracy and Political Development", σε ίδιου ως εκδότη **Bureaucracy and Political Development**, εκδ. Princeton Univ. Press, Princeton, N. Jersey 1971, σ. 3-33 και στο ίδιο N. Eisenstadt, "Bureaucracy and Political Development", σ. 96-119.

Θα πρέπει να τονιστεί ότι το θέμα της γραφειοκρατίας και του βαθμού ανάπτυξής της είναι πρωταρχικό στις αναλύσεις για τη δημιουργία των εθνικών κρατών.

- 15 Ασφαλώς έχουν υπάρξει κυρίως από τη δεκαετία του '50 αξιόλογα βιβλία που προάγγελλαν τις επαναστατικές αλλαγές που θα έφερε η νέα τεχνολογία, το σγκώδες βιβλίο όμως **Science, Technology and Society. A Cross-Disciplinary Perspective**, με εκδότες τους Ina Spiegel-Rosing και Derek de Solla Price, που εκδόθηκε υπό την αιγίδα του International Council for Science Policy Studies, εκδ. Sage Publ., London κ.α. 1977, με πλήθος μελετών οι οποίες αναφέρονται στις επιδράσεις της τεχνολογίας σε όλους τους κοινωνικούς τομείς, αλλά και στις εξωτερικές σχέσεις των κρατών, αποτελεί, κατά τη γνώμη μου τουλάχιστον, μια από τις πλέον σημαντικές αναλύσεις του θέματος.
- 16 Βλ. D. Bell, **The Coming of Post-Industrial Societ. A Venture in Social Forecasting**, εκδ. Basic Books Inc., N. Y. 1976, **The Cultural Contradictions of Capitalism**, εκδ. Basic Books, N. Y. 1978. Και φυσικά στις πρώτες επισημάνσεις των νέων προβλημάτων, ως γνωρισμάτων κρίσης του δυτικού πολιτισμού συγκαταλέγεται το μεγάλως ατηχήσεως βιβλίο του J. Habermas, **Legitimation Crisis** (μετάφραση από τα γερμανικά Th. McCarthy), εκδ. Beacon Press, Boston 1975. Ο γερμανικός τίτλος είναι περισσότερο χαρακτηριστικός: **Legitimationsprobleme in Spatkapitalismus**, 1973). Βλ. επίσης Cl. Offe, **Disorganized Capitalism. Contemporary Transformation of Work and Politics** (μτφ. στην αγγλική και με εκδότη τον J. Keane). Το βιβλίο είναι συλλογή μελετών του Offe δημοσιευμένων σε γερμανικά περιοδικά. Βλ. ιδίως τη μελέτη του "The Future of the Labour Markets" (δημοσιεύθηκε το 1982, σ. 52-79, όπου και πρόβλεψη των όσων συμβαίνουν σήμερα).
- 17 Βλ. βιβλίο του με τον πλέον χαρακτηριστικό τίτλο **Future Shock**, εκδ. Pan Books, London κ.α., 1971 (1η εκδ. 1970). Βλ. επίσης και το βιβλίο του **The Third Wave**, εκδ. Bantam Books, London 1991 (1η εκδ. 1980).
Βλ. επίσης την ελληνική έκδοση του βιβλίου του Fr. Capra, **Η κρίσιμη Καμπή. Επιστήμη, Κοινωνία και απαρχή ενός νέου πολιτισμού**, εκδ. Ωρόρα, Αθήνα 1984 (Αγγλική έκδοση 1982).
- 18 Βλ. A. Heller και F. Feher, **The Postmodern Political Condition**, εκδ. Columbia Univ. Press, N. Y. 1988, ιδίως σ. 10-11.
- 19 Βλ. Fr. Lyotard, **The Postmodern Conditions**, (μτφ. από τα γαλλικά) εκδ. Univ. of Minneapolis Press, Minneapolis 1984 και ίδιου "Defining the Postmodern" σε L. Appignanesi (εκδ.), **Postmodernism: ICA Documents**, εκδ. Free Association Books, London 1989.
- 20 Μια πολύ αξιόλογη προσπάθεια κριτικής παρουσίασης της επίδρασης της νέας αυτής εποχής στους ιδεολογικούς και επιστημονικούς προσανατολισμούς μας αποτελεί το συλλογικό

- έργο των H.W. Simons και M. Billig, ως εκδοτών, *After Postmodernism. Reconstructing Ideology Critique*, εκδ. Sage Publ., London κ.α. 1994. Εξάλλου, ο P. Leonard στο βιβλίο του *Postmodern Welfare. Reconstructing and Emancipatory Project*, εκδ. Sage Publ., London κ.α. 1997, όπου μελετά διεξοδικά τα προβλήματα που συνδέονται με την κρίση του κοινωνικού Κράτους κάμει και κριτική παρουσίαση της επίδρασης της μεταμοντέρνας κατάστασης στον τομέα των ιδεολογιών.
- 21 Για πρώτη φορά στην ελληνική βιβλιογραφία παρουσιάστηκε το μεγάλως απήχησης βιβλίο του Crh. Lasch, *The Culture of Narcissism. American Life in an Age of Diminishing Expectations*, (1978) από τον καθηγητή Γ.Δ. Δασαλάκη στη μελέτη του "Ο σύγχρονος ναρκισσισμός", στο π. *Ευθύνη*, τεύχη 142, 143 και 144 του 1983.
- 22 Από την πρόσφατη στο θέμα των μεταβολών στις οργανωτικές δομές βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά: St. R. Clegg, *Modern Organizations. Organization Studies in the Postmodern World*, εκδ. Sage Publ., London κ.α. 1990, J. Hassard και M. Parker (εκδ.), *Postmodernism and Organizations*, εκδ. Sage Publ., London κ.α.1993, Ch. C. Hekscher και A. Donnellon (εκδ.), *The Post-bureaucratic Organization. New Perspectives on Organizational Changes*, εκδ. Sage Publ. London κ.α. 1994. Και ειδικά για τη δημόσια γραφειοκρατική οργάνωση Ch.J. Fox και H.T. Miller, *Postmodern Public Administration*, εκδ. Sage Publ., London κ.α. 1995.
- 23 Βλ. τον πίνακα αυτόν σε P. Leonard, ο.π., σ. 122. Πηγή: Rustin The Politics of Postfordism: Or the trouble with "New Times", *New Left Review*, 175, 1989, σ. 56-7.
Βλ. σε St.R. Clegg, ο.π., σ. 180 επ.
- 24 Βλ. σε Γ. Ρούση, *Ο Λόγος στην Ουτοπία. Για μια ανθρωποκεντρική κοινωνία πέρα από τον φαύλο κύκλο της αποξένωσης και της αστικής ηγεμονίας*, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 1996, σ. 283, παράθεση των βασικών χαρακτηριστικών της Βιομηχανικής επανάστασης με τα χαρακτηριστικά της Πληροφορικής Επανάστασης. Στους δύο αυτούς τύπους που αντιπαρατίθενται διαπιστώνει κανείς τη διατήρηση, αν μη τη μεγιστοποίηση του στοιχείου του *ορθολογισμού* και στη νέα περίοδο, που αναμφισβήτητα ανήκει στη μεταμοντέρνα κατάσταση.
- 25 Πρώτη ολοκληρωμένη προσπάθεια παρουσίασης των συνταγματικών ζητημάτων από την ευρωπαϊκή ενοποίηση αποτέλεσε το βιβλίο του καθηγητή Γ. Παπαδημητρίου, *Το Σύνταγμα και η διαδικασία της Ευρωπαϊκής ενοποίησης*, εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1982. Από τη νεότερη βιβλιογραφία βλ. Τζ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση*, εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1996, Α.Ν.Παπακωνσταντίνου, *Το "Πολίτευμα" της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θεσμικές μεταρρυθμίσεις στην Ε.Ε.: Προβλήματα και προτάσεις*, Πρόλογος Γ. Παπαδημητρίου (βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών), εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1996, Κ.Α. Στεφάνου, *Η θεσμική μεταρρύθμιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης* (μελέτη βραβευμένη από την Ακαδημία Αθηνών με το βραβείο της Ευρωπαϊκής Ένωσης), εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1996. Βλ. επίσης το πρόσφατο συλλογικό έργο *Από το Μάαστριχτ στο Άμστερνταμ. Αποτίμηση της Διακυβερνητικής Διάσκεψης και Ανάλυση της Νέας Συνθήκης της Ε.Ε.*, Εισαγωγή-Επιμέλεια Σ. Ντάλης, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1997. Από την πρόσφατη ξένη βιβλιογραφία τελειώς ενδεικτικά βλ. N. Emiliou, *The Principle of Proportionality in European Law. A Comparative Study*, εκδ. Kluwer Law International, London κ.α. 1996, Fr. Snyder (εκδ.) *Constitutional Dimensions of European Economic Integration*, Kluwer Law International, London κ.α. 1996.
- 26 Fr. Hayek, *The Constitution of Liberty*, εκδ. The Univ. of Chicago Press, N. Y. 1960.

- 27 Βλ. R. Nozick, *Anarchy, State and Utopia*, εκδ. Basic Books, N. Y. 1974. G. Sorman, *L'Etat Minimum*, εκδ. A. Michel, Paris 1985. Βλ. από την ελληνική βιβλιογραφία μεταξύ άλλων **Φιλελευθερισμός και Κοινωνική Δικαιοσύνη**, επιμέλεια Π. Παραρά, εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1994.
- 28 Μ. Θάτσερ στην Αγγλία, Ρήγχαν στις Ηνωμένες Πολιτείες, Κολ στη Δυτική Γερμανία.
- 29 Ασφαλώς το κρισιμότερο πρόβλημα της εποχής μας είναι το πρόβλημα της ανάγκης προσαρμογής των εργασιακών σχέσεων, αλλά και της φιλοσοφίας με την οποία ο δυτικός πολιτισμός έχει περιβάλει την εργασία, ως έκφραση της ανθρώπινης υπόστασης και δημιουργίας και όχι απλά ως μέσου βιοπορισμού. Γι' αυτό και η σημερινή βιβλιογραφία στο θέμα αυτό συνεχώς πολλαπλασιάζεται. Τη μεγαλύτερη απήχηση είχε το βιβλίο του Jeremy Rifkin *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της. Η δύση του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού και το χάραμα της μετά-την-αγορά εποχής*, σε ελληνική μετάφραση από τον Γ. Κοβαλένκο, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1996 (αγγλική έκδ. 1995). Το ογκώδες αυτό βιβλίο, άλλωστε, περιέχει πλήθος στατιστικών στοιχείων στα οποία στηρίζονται οι διαπιστώσεις και οι προτάσεις του.
- 30 Ελληνικό Σύνταγμα άρθ. 22, παρ. 1, Ιταλικό άρθ. 11 και 355-38, Γαλλικό, προοίμιο Συντάγματος 1946, Γερμανικό άρθρ. 12 εδ. 1. Πορτογαλικό κεφ. III, άρθ. 53-57, όπου συμπεριλαμβάνονται με λεπτομέρεια και διατάξεις για τη συνδικαλιστική δράση και τη συμμετοχή στις αποφάσεις.
Βλ. επίσης άρθ. 23 *Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Μέρος II του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη* του 1965 (κυρώθηκε με το ν. 1426/1984), το *Διεθνές Σύμφωνο για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα του 1966* (κυρώθηκε με το ν. 1532/1985), τις πολλές συμβάσεις της *Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας* κ.ά.
- 31 Βλ. σε Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη "Αυτοσεβασμός-Ανθρώπινη αξία. Μια δημιουργική συμβολή του John Rawls", σε π. *Ευθύνη*, τεύχη 166 και 167 1985, Α σ. 538-543 και Β σ. 589-593 αντίστοιχα, όπου και παρουσίαση των φιλοσοφικών απόψεων του μεγάλου Αμερικανού φιλοσόφου για την αξία της εργασίας.
Απάντηση στις νέες αντιλήψεις για το μέλλον της εργασίας δίνει επίσης η γνωστή γαλλίδα κοινωνιολόγος Dominique Schnapper στο βιβλίο της *Contre la fin du travail*, εκδ. Textuel, Paris 1996.
- 32 Γ.Δ. Δασκαλάκη, *Ιδέες για την πολιτική κατανόηση της εποχής μας. Έρευνα των ζωντανών προβλημάτων της με αφορμή κριτική των "Πολιτικών Θεμάτων"* του Γεωργίου Παπανδρέου, εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, ανατύπωση 1988 (1η έκδ. 1945), σ. 178 (ο τονισμός δικός μου). Βλ. ολόκληρη την παρ. II "Η εργασία σαν ιδανικό", σ. 176 επ., όπου θαυμάσια φιλοσοφική, ψυχολογική και κοινωνιολογική ανάλυση της αξίας της εργασίας.
- 33 Βλ. την πολύ αξιόλογη ανάλυση του θέματος σε Δ.Ν. Γράβαρη, *Κρίση του Κοινωνικού Κράτους και νεωτερικότητα*, εκδ. Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1997.
- 34 Μια ολοκληρωμένη παρουσίαση των προβλημάτων που συνδέονται με τις πολιτικές απασχόλησης και ασφάλισης των εργαζομένων δίνει η Η. Νικολακοπούλου-Στεφάνου στο βιβλίο της *Πολιτικές απασχόλησης στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1997.
- 35 Εδώ Ξ. Κοντιάδη, *Κράτος πρόνοιας και κοινωνικά δικαιώματα. Συμβολή στην ερμηνεία των μορφών συνταγματοποίησης της κοινωνικής προστασίας*. Πρόλογος Δ. Θ. Τσάτσου, εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1997.
Αλλωστε, οι μεγάλης οικουμενικής αξίας διακηρύξεις του δυτικού πολιτισμού έχουν απο-

δραχθεί ως "είδωλα του πολιτισμού". Βλ. Κ. Τσουζαλά, *Είδωλα πολιτισμού: Ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα στη σύγχρονη πολιτεία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1991.

- ³⁶ Από την ξένη βιβλιογραφία βλ. G. Esping-Andersen (εκδ.), *Welfare States in Transition. National Adaptations in Global Economics*, εκδ. Sage Publ., London κ.α., 1997 (1η 1996). Και του ιδίου "Towards a Post-Industrial Welfare State", σε π. *Internationale Politik und Gesellschaft* (και στα αγγλικά), τχ. 3/1997, σ. 237-245, όπου δεν προτείνει ένα συγκεκριμένο τύπο, τονίζει όμως την ανάγκη συναίνεσης.

Από την ελληνική βιβλιογραφία βλ. συλλογικό έργο *Κοινωνική πολιτική και κοινωνικό Κράτος - Η σύγχρονη προβληματική*, επιμέλεια Π. Γετίμη, Δ. Γράβαρη, εκδ. Θεμέλιο 1993. Ειδικότερα για το θέμα βλ. μελέτη της Ο. Στασινοπούλου, "Αναδιάρθρωση κοινωνικών υπηρεσιών. Η επικαιρότητα της ανεπίσημης φροντίδας και οι σύγχρονες διαπλοκές", σ. 271-311. Βλ. επίσης και το βιβλίο της ίδιας *Ζητήματα σύγχρονης κοινωνικής πολιτικής. Από το κράτος πρόνοιας στο "νέο" προνοιακό πλουραλισμό. Φροντίδα και γήρανση - Η σύγχρονη πλουραλιστική πρόκληση*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1996, όπου και εκτενής σχετική βιβλιογραφία.

- ³⁷ Fr. Hayek, *The Road to Serfdom*, εκδ. The Univ. of Chicago Press, Chicago 1950 (1η εκδ. ...)

- ³⁸ Από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της Σχολής αυτής υπήρξε αναμφισβήτητο ο Νίκος Πουλαντζάς. Βλ. *Η Πολιτική εξουσία και οι κοινωνικές τάξεις*, τ. 1^{ος}, 3η έκδ. μετ. Κ. Φιλίνη, τ. 2^{ος} μετ. Γ. Χατζηδημητρή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1982.

- ³⁹ Bl. Leonard, ο.π., σ. xii-xiii.

- ⁴⁰ Ένα από τα κύρια γνωρίσματα των μεταγραφειοκρατικών κοινωνιών είναι η μεταφορά των κέντρων λήψης αποφάσεων από τα θεσμικά κέντρα στα οικονομικά κέντρα δύναμης. Ασφαλώς το πρόβλημα της διαπλοκής των οικονομικο-πολιτικών κέντρων δύναμης δεν είναι νέο. Με διαφορετικές διαβαθμίσεις, οι οποίες άλλωστε εξαρτώνται και από τις γενικότερες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, έχει επισημανθεί από τον μαρξιστικό υλισμό και τους οπαδούς του μέχρι σήμερα, αλλά και από κοινωνιολόγους με τον πλέον γνωστό μεταξύ αυτών C. Wright Mills, ο οποίος στο βιβλίο του *The Power Elites*, εκδ. Oxford Univ. Press, N. Y. 1974 (1η εκδ. 1956), με πολλές μέχρι σήμερα επανεκδόσεις και μεταφράσεις σε άλλες γλώσσες, απέδειξε τη διαπλοκή των κέντρων δύναμης της Αμερικανικής Κοινωνίας, που είναι το στρατιωτικό, οικονομικό και γραφειοκρατικό κατεστημένο. Βλ. ιδίως κεφ. 12 "The power elite", σ. 269 επ., όπου συνοψίζονται οι θέσεις του για την elite δύναμης στο αμερικανικό πολιτικό σύστημα. Αυτό άλλωστε αποδεικνύεται και από το μεγάλο πλήθος των κοινωνιολογικών μελετών για τους elites, ήδη αρχής γενομένης από τους πρώτους κλασικούς θεωρητικούς, τον Mosca και τον Pareto, τους οποίους ήδη ανέφερα.

Το θέμα των θεσμικών ελλειμμάτων στους δημοκρατικούς θεσμούς αποτελεί ένα από τα βασικά προβλήματα και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με σημαντικές επιπτώσεις στη νομιμοποίηση αυτής της διαδικασίας ολοκλήρωσης. Βλ. ενδεικτικά: Ελληνικού Κέντρου Ευρωπαϊκών Μελετών, *Οι θεσμικές διαστάσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη μετα-Μάαστριχτ εποχή*. Πρακτικά Συμποσίου. Εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1995. Σ' αυτό βλ. μελέτη Α. Πλιάκου "Η Ευρωπαϊκή Ένωση και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Υπάρχει πραγματικά δημοκρατικό έλλειμμα στην Ευρώπη;", σ. 45-58. Βλ. επίσης σε Κ.Α. Στεφάνου, *Η θεσμική μεταρρύθμιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1996, Κεφ. 3 παρ. 2 "Το δημοκρατικό έλλειμμα του θεσμικού συστήματος", σ. 128 επ.

- ⁴¹ Βλ. μεταξύ πολλών Κ. Popper, *Τηλέοραση. Κίνδυνος για τη δημοκρατία*, (σε ελληνική μετ.), εκδ. "Νέα Σύνορα"-Λιβάνη, Αθήνα 1997.

- 42 Βλ. σε Leonard, *ο.π.*, σ. 84 και 85.
- 43 Βλ. G. Aznar, *Λιγότερη δουλειά για όλους. 20 προτάσεις*, με πρόλογο του A. Gorz, σε ελληνική μετάφραση, εκδ. Π. Τραυλός-Ε. Κωσταράκη, Αθήνα 1997 (γαλλική έκδ. 1993).
- 44 Βλ. σχετικά σε J. Rifkin, *ο.π.*, κεφ. 16, "Ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο", σ. 414 επ., όπου αναπτύσσει τις θέσεις του για την ανάγκη στροφής στον *τρίτο τομέα*, γνωστό ως *ανεξάρτητο ή εθελοντικό χώρο*.
Την άποψη ότι οι "*διευθυντικές ολιγαρχίες*" δεν θα εκλείψουν διατυπώνει με ισχυρά επιχειρήματα και ο Π. Τερλεξής. Βλ. χαρακτηριστικά σ. 614. Αλλά και οι A. Donnellon και M. Scully στη μελέτη τους "Teams, Performance, and Rewards: Will the Post-Bureaucratic Organization Be a Post-Meritocratic Organization?", η απάντηση που δίνουν είναι αρνητική. Βλ. μελέτη τους σε Ch. Heckscher και A. Donnellon (εκδ.), *ο.π.*
- 45 Φαινόμενα οργάνωσης των ανέργων και δυναμικής διεκδίκησης των δικαιωμάτων τους εμφανίστηκαν στις αρχές του 1998 στη Γαλλία και πραγματικά αποτέλεσαν αντικείμενο έντονου σχολιασμού.
- 46 Την άποψη ότι οι "*διευθυντικές ολιγαρχίες*" δεν θα εκλείψουν διατυπώνει και ο Π. Τερλεξής. Βλ. χαρακτηριστικά σ. 614. Αλλά και οι A. Donnellon και M. Scully στη μελέτη τους "Teams, Performance, and Rewards: Will the Post-Bureaucratic Organization Be a Post-Meritocratic Organization?" η απάντηση που δίνουν είναι αρνητική, όπως άλλωστε αποδεικνύεται και από κοινωνιολογικές έρευνες για τους elites των δύο τελευταίων δεκαετιών. Βλ. ενδεικτικά P. Bourdieu, *La nobless d' Etat. Grandes ecoles et esprit de corps*, εκδ. Les editions de Minuit, Paris 1989.
- 47 Βλ. χαρακτηριστικά ρεπορτάζ της Χρ. Στύλου, σε π. *Δημόσιος Τομέας*, τχ. 130, Μάιος 1997, σ. 31 "1997: Ευρωπαϊκό έτος κατά του ρατσισμού. Ο ρατσισμός κτυπά την πόρτα της Ελλάδας. Στοιχεία ερευνών αποδεικνύουν ότι η παραδοσιακά ανεκτική ελληνική κοινωνία αποκτά ξενοφοβικά συναισθήματα...", όπου και στατιστικά στοιχεία. Ενδεικτικά: Αύξηση ρατσιστικής συμπεριφοράς 22.8%.
- 48 Βλ. τύπους κοινωνικού κράτους στις χώρες αυτές σε G. Esping-Andersen (εκδ.), *Welfare States in Transition*, *ο.π.* Ειδικότερα για τις σκανδιναβικές χώρες μελέτη του J.D. Stephens "The Scandinavian Welfare States: Achievements, Crisis, and Prospects", σ. 32-65 και για την αντιπαράθεση τύπων κοινωνικού κράτους Κεντρικών και Ανατολικών Ευρωπαϊκών χωρών μελέτη του G. Standing "Social Protection in Central and Eastern Europe: a Tale of Slipping Anchors and Torn Safety Nets", σ. 225-255.
- 49 Βλ. σε P. Leonard, *ο.π.*, σ. 162 επ.
- 50 Προς αυτές τις λύσεις ωθούν πρόσφατες υποδείξεις του Ο.Η.Ε. για την ενδυνάμωση του ρόλου των κοινωνικών ομάδων, όπως προκύπτει από όλες τις πρόσφατες Παγκόσμιες Διασκέψεις για τις γυναίκες, τον πληθυσμό, την ανάπτυξη και το περιβάλλον της δεκαετίας του '90. Βλ. και άρθρο 38 της *Διακήρυξης και του Προγράμματος Δράσης της Βιέννης του Ιουνίου 1993*, το οποίο αναγνωρίζει το σημαντικό ρόλο που διαδραματίζουν οι μη κυβερνητικές οργανώσεις και υποδεικνύει την αναγνώριση και ενίσχυση τους από τις εθνικές νομοθεσίες.
Επιστημονική διεξοδική διερεύνηση των νέων αυτών δυνατοτήτων βλ. αντί άλλων το συλλογικό έργο με εκδότη τον E. O. Wright, *Associations and Democracy. The Real Utopias Project. Volume I*, εκδ. Verso, London, N. Y. 1995. Ειδικότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη του πολύ γνωστού Άγγλου θεωρητικού Paul Q. Hirst "Can Secondary Associations Enhance Democratic Governance?", σ. 101-113.

- 51 Βλ. σε P. Leonard, *ο.π.*, σ. 106-7 και 156-7. Επίσης σε A. Heller και F. Feher, *The Postmodern Political Condition*, *ο.π.* σ. 8, επ.
- 52 Βλ. Ν. Μουζέλη, *Μεταμαρξιστικές προοπτικές. Για μια νέα πολιτική οικονομία και κοινωνιολογία*, (μτφ. από τα αγγλικά), εκδ. Θεμέλιο Αθήνα 1992 (αγγλική έκδοση 1990) και Ern. Laclau, *Για την επανάσταση της εποχής μας*, Εισαγωγή, Επιμέλεια, Μετάφραση Γ. Σταυρακάκης, Αθήνα 1997 (αγγλική έκδοση 1990).
- 53 Βλ. μεταξύ άλλων ειδικό αφιέρωμα του π. Ευθύνη, *τχ.* 65/1977, με τίτλο: "Οι διανοούμενοι σήμερα", όπου και ενδιαφέρουσες μελέτες για το ρόλο των διανοούμενων. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η μελέτη του Γ.Δ. Δασκαλάκη "Στοχαστές πέρα από ιδεολογίες και ουτοπίες. Προφήτες δίχως εντολή", σ. 239-254. Στο θέμα του ρόλου των διανοούμενων η βιβλιογραφία είναι πολύ μεγάλη με πολλές αντίθετες απόψεις, οι οποίες άλλοτε δίνουν ένα ιδεαλιστικό περιεχόμενο στο ρόλο τους και άλλοτε τους συνδέουν ανεπιφύλακτα με τις ελάχιστοτε κατεστημένες εξουσίες.
- 54 Με εξαίρεση το Πορτογαλικό Σύνταγμα του 1975, όπως αναθεωρήθηκε μέχρι σήμερα (1982, 1989 και 1997), το οποίο συνδυάζει τα γνωρίσματα του ατομικισμού με αυτά της κοινωνικής δικαιοσύνης, της κρατικής παρέμβασης και του συντονισμού, με δομές συμμετοχικής δημοκρατίας. Βλ. ενδεικτικά άρθρ. 54 για επιτροπές εργαζομένων και ευρύ δικαίωμα συμμετοχής σε διαμόρφωση αποφάσεων και νομοθετικών ρυθμίσεων, Μέρος 2ο Οργάνωση της Οικονομίας άρθρ. 80 103 κ.ά. Αντίθετα οι προτάσεις αναθεώρησης του Ελληνικού Συντάγματος του 1975, του 1995 και 1997 δεν θίγουν τις κλασικές διατάξεις του. Ούτε άλλωστε αυτή του 1985/86.
- 55 Ο Αιμ. Μεταξόπουλος θεωρεί ότι η "τάση αποδόμησης, πέρα από περιστασιακός συρμός ή σύμπτωμα φιλοσοφικής αποσύνθεσης, αποκαλύπτει την ισχύ της σχετικιστικής επιχειρηματολογίας". Βλ. σε ιδίου "Πολιτικές θεολογίες και πραγματισμός: η σχετικιστική αποδιάρθρωση των θεμελίων", μελέτη του 1990, επαναδημοσιευμένη σε ιδίου *Περιπλανήσεις κατά Εμμονές*, εκδ. "Νέα Σύννορα"-Λιβάνη, Αθήνα 1997, σ. 569-608, σ. 604. Βλ. παρ. 10 "Μεταμοντερνισμός" ή *σχεπτικιστικός πραγματισμός*;", σ. 604 επ.
- 56 Η νέα εποχή έχει επίσης εύστοχα χαρακτηριστεί ως "μετά-συναισθηματική κοινωνία", ακριβώς για να καταδείξει την άμβλυνση των συναισθηματικών δεσμών. Βλ. χαρακτηριστικά St. G. Mestrovic, *Postemotional Society*, εκδ. Sage Publ., London κ.α. 1996.
- 57 Βλ. Ν. Κατσόγια-Τουρναβίτη, "Κρίση εποχής - κρίση θεσμών - Κρίση Κράτους", ανάπτυξη από *Σύμμεικτα προς τιμή Φαίδωνος Βεγλερή*, εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1988.
- 58 Βλ. μεταξύ άλλων, P. Hirst και Gr. Thompson, *Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance*, εκδ. Polity Press, London 1996.
- 59 J. Rawls, *A Theory of Justice*, εκδ. Harvard Univ. Press, Cambridge Mass. 1980 (1η 1971). Βλ. μεταξύ άλλων Κ. Καστοριάδη, "Αξία, ισότητα, δικαιοσύνη, πολιτική: από τον Marx στον Αριστοτέλη και από τον Αριστοτέλη σ' εμάς", μελέτη του 1975, δημοσιευμένη σε ιδίου, *Τα σταυροδρόμια του λαβύρινθου*, (σε ελληνική μτφ.) εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1991, σ. 303-385.
- Από την ξένη βιβλιογραφία St. Martin, *Rawls and Rights*, εκδ. Univ. Press of Kansas, U.S.A. 1986 και J. Reiman, *Justice and Modern Philosophy*, εκδ. Yale Univ. Press, New Haven κ.α. 1990.

- 60 Στο θέμα αυτό θα πρέπει να αναφερθεί η εξαιρετικά μεγάλη επίδραση που έχει ασκήσει η θεωρία του J. Habermas για το ρόλο της επικοινωνίας. Βλ. J. Habermas, *Communication and the Evolution of Society*, (σε μετάφραση Th. McCarthy), εκδ. Beacon Press, Boston, 1984. Βλ. ιδίως κεφ. 2 "Moral Development and Ego Identity", σ. 69 επ.
- 61 Μια ολοκληρωμένη παρουσίαση των βασικότερων εκπροσώπων του πλουραλισμού βλ. σε P.Q. Hirst (εκδ.), *The Pluralist Theory of the State. Selected Writings of G.D.H. Cole, J.N. Figgis, and H.J. Laski*, εκδ. Routledge, London κ.α. 1993 (1^η έκδ.1989).
- 62 Ο επιστημονικός διάλογος άνοιξε μετά το συνέδριο που πραγματοποιήθηκε το Φεβρουάριο του 1982 στο Mount Kisco της Πολιτείας της Νέας Υόρκης, το οποίο είχαν διοργανώσει κέντρα σπουδών για τη Λατινική Αμερική και τη Δυτική Ευρώπη και το Αμερικανικό Συμβούλιο των Φωτισμένων Κοινωνιών (American Council of Learned Societies -ACLS), με τη δημοσίευση του συλλογικού τόμου με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Bringing the State Back In*, με εκδότες τους P.R. Evans, D. Rueschemeyer και την Th. Skocpol, το 1985, εκδ. Cambridge Univ. Press. Επανεκδόθηκε εννέα φορές μέχρι το 1996.
Το έγκυρο περιοδικό της πολιτικής επιστήμης *The American Political Science Review*, στο τεύχος του Σεπτεμβρίου 1988 (No 3, τ. 82), δημοσίευσε εκτενέστατη κριτική του G.A. Almond, ενός από τους σημαντικότερους εκπροσώπους των θεωριών του πλουραλισμού, με τίτλο "The Return to the State", σ. 855-874, καθώς και επίσης κριτικές μελέτες στο ίδιο θέμα των E.A. Nordlinger (σ. 875-885), Th.J. Lowi (σ. 885-891) και S. Fabbrini (σ.891-901). Στο ίδιο περιοδικό δημοσιεύθηκε το Μάρτιο του 1991 (τχ. 1, τ. 85, σ. 77-96) η μελέτη του T. Mitchell, με τίτλο "The Limits of the State: Beyond Statist Approaches and their Critics".
Σύγχρονους προβληματισμούς για το ρόλο του Κράτους εκφράζει και το συλλογικό έργο *The Elusive State. International and Comparative Perspectives*, με εκδότη τον J.A. Caporaso, εκδ. Sage Publ., London κ.α. 1989, καθώς επίσης και η μελέτη του B.A. Rockman, "Mind the State - Or a State of Mind? Issues in the Comparative Conceptualization of the State", σε *Comparative Political Studies*, Απρίλιος 1990, σ. 25-55. (Όλες οι παραπάνω μελέτες παραθέτουν και πλουσιότερη βιβλιογραφία στο θέμα αυτό).
- 63 Βλ. B. Rockman, *ο.π.*, σ. 47.
- 64 Βλ. χαρακτηριστικά A. Μάνεση, *Συνταγματικό Δίκαιο*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1980, παρ. 5 "Η κοινωνικο-πολιτική διάσταση του δικαίου και η "σχετική αυτονομία" του από την οικονομική βάση", σ. 55 επ. Από την ξένη βιβλιογραφία ενδεικτικά E.B. Pashukanis, *Law and Marxism. A General Theory*, έκδοση και εισαγωγή Chr. Arthur, εκδ. Ink Links, London 1978. (μτφ. από τα γερμανικά, 1^η γερμανική έκδοση 1929).
- 65 Βλ. αντί άλλων M. Deflem (εκδ.) *Habermas, Modernity and Law*, εκδ. Sage Publ., London κ.α. 1996. Στο συλλογικό αυτό έργο βλ. μελέτη του ίδιου του Habermas "Postscript to Between Facts and Norms", σ. 134-150.
Ανάλογες απόψεις διατυπώνει και ο J.F. Handler στο βιβλίο του *Law and the Search for Community*, εκδ. Univ. of Pennsylvania Pres, Philadelphia 1990. Βλ. ιδίως κεφ. 5 "Modern/Postmodern Communitaria Ethics", σ. 83 επ.
- 66 Βλ. K. Τσουκαλά, "Κοινωνικό κράτος: και κοινωνικά δικαιώματα: η επιστροφή του Πολιτικού", σε π. *Θεωρία και Κοινωνία. Επιθεώρηση των επιστημών του ανθρώπου*, τχ. 1 Μάιος 1990, σ. 13-53, ιδίως σ. 32-34.
- 67 Μια κριτική των θεωριών της χαρισματικής ηγεσίας βλ. σε Η. Θερμού, "Θεωρία και Τυπολογίες Χαρισματικής Ηγεσίας", σε π. *Διαβάζω*, τχ. 276, 11.12.1991, σ. 55-63. Το τεύ-

- χος αυτού του περιοδικού είναι αφιερωμένο στο φαινόμενο της ηγεσίας. Βλ. σ' αυτό και άλλες ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις του.
- 68 Βλ. S. Keller, Beyond the Ruling Class. *Strategic Elites in Modern Society*, εκδ. Random House, αναθεωρ. έκδοση 1988 (1^η έκδ. 1963).
- 69 Βλ. σε P. Leonard, ο.π., σ. 110 τύπο J. Rothschild-Whitt, "The Collectivist Organization: An alternative to Rational-Bureaucratic Models", σε p. *American Sociological Review*, τχ. 44 1979, σ. 509-27.
- 70 Βλ. σχετικές απόψεις σε P. Thompson "Postmodernism: Fatal Distraction", στο συλλογικό έργο με εκδότες τους J. Hassard και M. Parker, ο. π., σ. 183-203. Αλλά και ο μεγάλος Γάλλος μελετητής της δημόσιας διοίκησης χαρακτήρισε τις μορφές αποκεντρωμένης δημόσιας διοίκησης ως "σύγχρονους μύθους". Βλ. σε Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη. Προβλήματα ατομικών ελευθεριών στις γραφειοκρατικά οργανωμένες κοινωνίες της εποχής μας. Συντήρηση ή ανατροπή, σ.
- 71 "Στην εποχή μας, αυτός ο κομφορμισμός, η προσκόλληση στην πραγματικότητα που καταλήγει στην αποδοχή της ως έχει και στην ενσωμάτωση σ' αυτήν, δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά παρά μόνο από το ρεαλισμό της ουτοπίας", Γ. Ρούση, *Ο Λόγος στην Ουτοπία*, ο.π., σ. 313.
- 72 Βλ. ένα νέο σημαντικό βιβλίο στο θέμα αυτό με εκδότες τους P. Hirst και S. Khilnani, *Reinventing Democracy*, εκδ. Blackwell Publ., London 1996.